

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

**Redakcja historyczna Roman Czaja
Redakcja kartograficzna Zenon Koziel**

ZESZYT 6

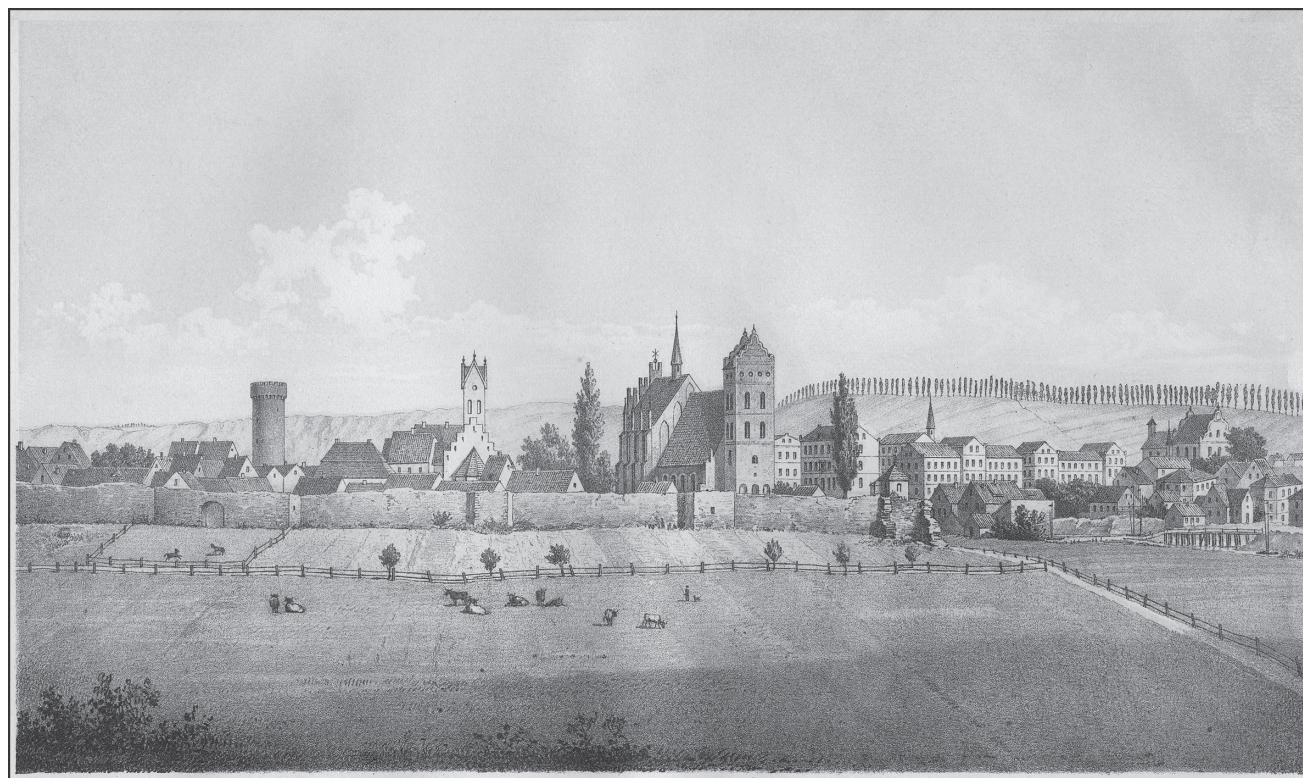
ŚWIECIE

Opracowanie historyczne: Roman Czaja

Opracowanie kartograficzne:

**Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska
przy współpracy:**

Dariusza Chwiłkowskiego, Agnieszki Noryśkiewicz

**Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2012**

HISTORISCHER ATLAS POLNISCHER STÄDTE

BAND I

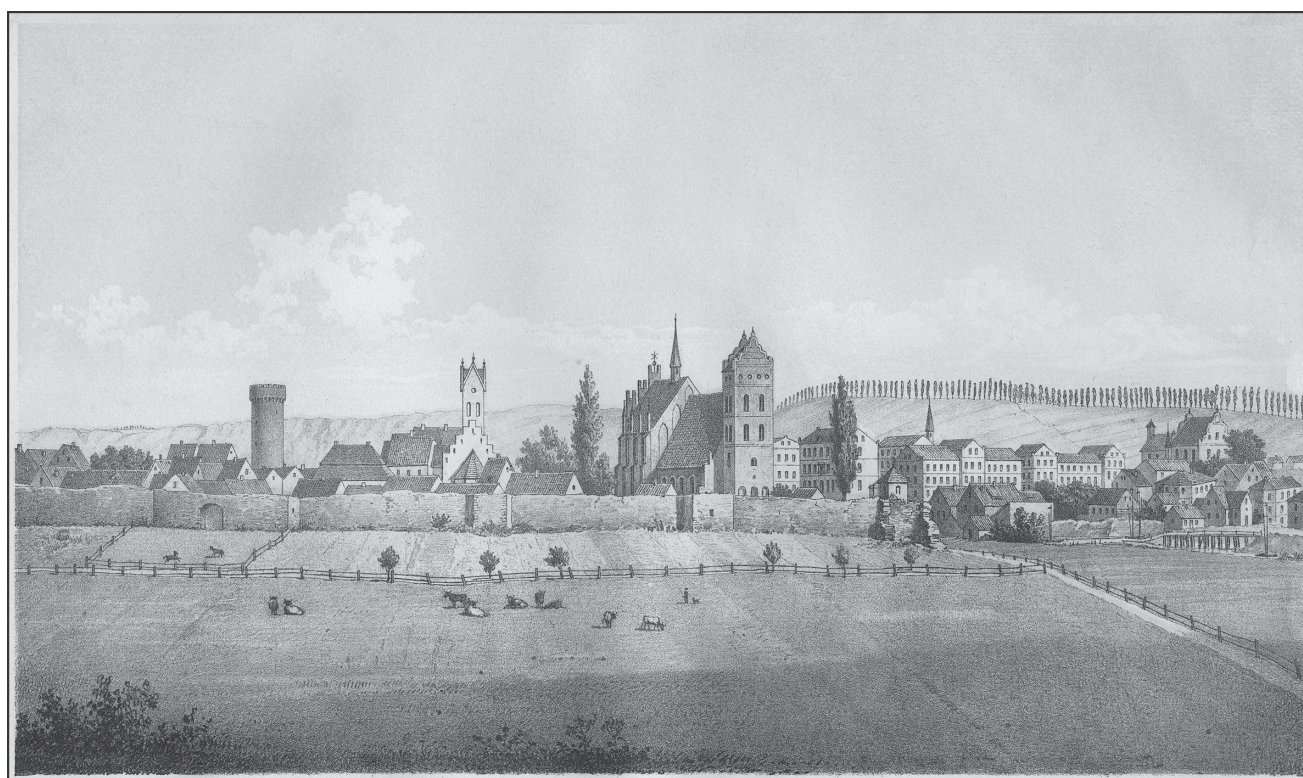
**KÖNIGLICHES PREUSSEN
UND HOCHSTIFT ERMLAND**

**Historische Redaktion: Roman Czaja
Kartographische Redaktion: Zenon Koziel**

Heft 6

ŚWIECIE

**Historische Bearbeitung: Roman Czaja
Kartographische Bearbeitung:
Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska
in der Zusammenarbeit mit:
Dariusz Chwiałkowski, Agnieszka Noryśkiewicz**

**Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2012**

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Świecia jest kolejnym zeszytem pierwszego tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część „Atlasu” stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 400 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 13 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Świecie spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Dziękujemy kierownictwu i pracownikom Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz i Preußischer Staatsbibliothek w Berlinie, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy oraz Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu kwerendy map katastralnych należą się pracownikom Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Starostwie w Świeciu. Profesorowi Jürgenowi Sarnowsky z Uniwersytetu w Hamburgu dziękujemy za korektę niemieckiej wersji komentarza historycznego.

Roman Czaja

Zenon Koziół

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

GELEITWORT

Der historische Atlas der Stadt Schwetz ist ein Folge-Heft des ersten Bandes des Historischen Atlases polnischer Städte, der unter dem Patronat der „International Commission for the History of Towns“ veröffentlicht wird. In der Sitzung in Wien im Jahre 1965 wurde die Atlantedition zu einem der wichtigsten Forschungsanliegen der internationalen Städtekommission. Die grundsätzlichen Richtlinien für die Edition erarbeitete die Kommission auf der 12. Konferenz in Oxford 1968. Sie wurden auf einem Treffen von den Atlanten-Herausgebern in Münster 1995 erneut diskutiert und ergänzt. Gemäß den angenommenen Richtlinien sollten die „nationalen Atlanten“ aus separaten Heften bestehen, die den einzelnen Städten gewidmet werden sollten. Das Ziel des gesamten Unternehmens ist es eine Quellenbasis für vergleichende Forschung zur Geschichte und Urbanistik der europäischen Städte zu schaffen. Darüber hinaus können die in den Atlanten edierten Karten auch für andere Zwecke nützlich sein, und zwar:

- 1) für kommunale Belange, urbanistische Aufgaben, Kunstdenkmalspflege sowie für den Kulturerbeschutz,
- 2) für pädagogische und didaktische Zwecke an Schulen und Hochschulen,
- 3) für die Popularisierung der Stadtgeschichte.

Die Richtlinien der internationalen Kommission für die Stadtgeschichte bestimmen die Vermessungskarte aus dem vorindustriellen Zeitalter im Maßstab 1:2500 als wichtigste Karte des „Atlases“. Darüber hinaus gehören zu dem grundsätzlichen Kartensatz auch: eine moderne Stadtkarte sowie eine reproduzierte Umlandkarte im Maßstab zwischen 1:25 000 und 1:100 000, eine Karte der räumlichen Entwicklung der Stadt im Maßstab zwischen 1:2500 und 1:10 000. Darüber hinaus können die Atlanten je nach den Möglichkeiten der Herausgeber thematische Karten und Reproduktionen der interessantesten kartographischen Quellen und der Stadtansichten enthalten. Einen integralen Bestandteil der Atlanten bildet der historische Kommentar, der einen Abriss der Stadtgeschichte unter der besonderen Berücksichtigung der räumlichen Entwicklung, eine Beschreibung der Karten und eine Bibliographie enthält.

Bisher wurden unter dem Patronat der „International Commission for the History of Towns“ die Atlanten von über 400 Städten aus europäischen

Ländern veröffentlicht (s. die Liste der Atlanten: <http://www.ria.ie/research/ih-ta/european-project.aspx>). Das Projekt „Historischer Atlas polnischer Städte“ wurde 1993 von Antoni Czacharowski im Institut für Geschichte und Archivkunde an der Nicolaus-Copernicus-Universität Thorn initiiert. In den neunziger Jahren des 20. Jhs. haben die Städteforscher aus Breslau diese Initiative aufgegriffen, die unter der Leitung von Marta Młynarska-Kaletynowa die Atlanten der schlesischen Städte vorbereiten. Im ersten Jahrzehnt des 21. Jhs. entstand unter der Leitung von Zdzisław Noga eine dritte Forschergruppe in Krakau, die sich mit der Edition der Atlanten der kleinpolnischen Städte beschäftigt. Im Rahmen des seit 1993 herausgegebenen „Atlases polnischer Städte“ wurden bisher in fünf Bänden die Atlanten von 13 Städten veröffentlicht.

Während der Arbeit am Atlas der Stadt Schwetz haben uns viele Personen und Institutionen unterstützt. Wir danken der Leitung und den Mitarbeitern des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz und der Preußischen Staatsbibliothek in Berlin, des Staatsarchivs in Bromberg und der Bibliothek der Nicolaus-Copernicus-Universität zu Thorn. Gedankt sei auch den Mitarbeitern der Arbeitsstelle für Geodätische und Kartographische Dokumentation am Starosteiamt in Schwetz für die Hilfe bei den Recherchen der Katasterkarten. Unser besonderer Dank gebührt Jürgen Sarnowsky von der Universität Hamburg für die sprachliche Überprüfung der deutschen Fassung des historischen Kommentars.

*Roman Czaja
Zenon Koziel*

Wissenschaftliche Veröffentlichung finanziert im Rahmen des Programms vom Minister für Wissenschaft und Hochschulwesen „Nationales Programm der Entwicklung der Geisteswissenschaften“ in den Jahren 2012–2016.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

ŚWIECIE

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Miasto Świecie położone jest przy ujściu rzeki Wdy do Wisły, na obszarze dwóch różnych jednostek fizjograficznych – stromo opadającej ku Wiśle wysoczyzny morenowej i doliny rzecznej. Pierwsza informacja źródłowa o Świeciu pochodzi z 1198 r., jednak najstarsze ślady osadnictwa na terenie miasta i jego okolic sięgają młodszej epoki kamienia – neolitu (4200–1700 r. p.n.e.). W epoce brązu (1700–650 r. p.n.e.) region świecki zamieszkiwała ludność kultury trzcinieckiej (1450–1200 r. p.n.e.) oraz kultury łużyckiej (1200–650 r. p.n.e.), z której na początku epoki żelaza wykształciła się kultura wschodniopomorska (650–125 r. p.n.e.). W epoce wpływów rzymskich (I–IV w.n.e.) na tereny nad dolną Wisłą napłynęły ze Skandynawii ludy germańskie, które ukształtowały tzw. kulturę wielbarską. W tym czasie w rejonie późniejszego Świecia przechodził z lewego na prawy brzeg Wisły szlak bursztynowy łączący ziemie Cesarstwa Rzymskiego z wybrzeżem Morza Bałtyckiego. Od IV w. n.e. zaznacza się spowodowany odpływem ludności kultury wielbarskiej na południe wyraźny regres kulturowy¹. Nowe osadnictwo związane z ludnością słowiańską zaczyna się rozwijać w regionie świeckim od połowy VII w.

We wczesnym średniowieczu głównym punktem osadniczym okolic Świecia był położony przy przeprawie przez Wisłę gród w Grucznie. W ostatniej ćwierci X w. tereny Pomorza Nadwiślańskiego zostały włączone przez księcia Mieszka I do tworzącego się państwa polskiego². W latach 1034–1038 plemiona pomorskie zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III Krzywousty ponownie podbił je po długotrwałych walkach (1113–1116). W okresie niezależności od państwa polskiego na ziemiach nad dolną Wisłą wykształciło się kilka okręgów grodowych, którymi władali naczelnicy wywodzący się z miejscowego, pomorskiego możnowładztwa. Siedzibą władców jednego z takich terytoriów stał się wzniesiony w XI–XII w. gród w Świeciu³. Do tej pory nie udało się archeologom odkryć jego śladów, według jednej z hipotez mógł być on położony na terenie założonego w XIX w. szpitala dla psychicznie chorych⁴. Od początku XI w. zaznacza się także intensywny rozwój osadnictwa w regionie świeckim. Po włączeniu Pomorza Nadwiślańskiego do państwa polskiego władzę nad okręgiem świeckim zachowała miejscowa dynastia książęca uznająca zwierzchność Piastów. Ostatnim jej przedstawicielem był wzmiankowany w 1198 r. jako „princeps” Grzymisław. W tymże roku dokonano konsekracji ufundowanego przez księcia kościoła grodowego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny⁵. W dokumencie z 1198 r. po raz pierwszy pojawia się nazwa Świecie zapisana w formie *Zwece*, na bazie której wykształciła się niemiecka nazwa Schwetz, pojawiająca się w źródłach w II połowie XIII w. W języku słowiańskim Świecie oznaczało miejsce świecące⁶.

Na początku XIII w. po bezpotomnej śmierci Grzymysława terytorium księstwa świeckiego zostało przejęte przez książąt gdańskich, a gród w Świeciu stał się centrum okręgu administracyjnego – kasztelanii (po raz pierwszy kasztelan świecki pojawia się w źródłach w 1238 r.) oraz jedną z rezydencji książęcych. W dokonanym w 1217 r. podziale Pomorza Gdańskiego między synów zmarłego księcia Sambora dzielnica świecka przypadła Wacławowi. Po jego śmierci władzę nad nią przejął książę gdański Świętopełk, który ustanowił w Świeciu komorę celną i w 1245 r. wznosił nowy gród, położony w widłach Wisły i Wdy, na terenie gdzie później powstał zamek zakonu krzyżackiego⁷. Dobrze umocniony gród oraz komora celna przyczyniły się do tego, że Świecie stało się najważniejszym ośrodkiem administracyjnym i militarnym w południowej części księstwa gdańskiego. Około 1260 r. książę Świętopełk przekazał rządy nad dzielnicą świecką swojemu najstarszemu synowi Mściwojowi II, w 1264 r. wzmiankowanemu w źródłach jako książę świecki. Dzięki poparciu księcia Wielkopolski Bolesława Pobożnego zdołał on w 1271/1272 r. odeprzeć atak margrabiów brandenburskich i zjednoczyć pod swoją władzą całe terytorium Pomorza Gdańskiego. Zgodnie z układem zawartym w 1282 r. po śmierci księcia gdańskiego jego władztwo zostało przejęte przez władcę Wielkopolski i włączone do odnowionego w 1295 r. Królestwa Polskiego⁸.

Do kolejnej zmiany przynależności terytorialnej Świecia doszło w wyniku ekspansji terytorialnej zakonu krzyżackiego. Zdobycie przez wojska krzyżackie we wrześniu 1309 r., po dwumiesięcznym oblężeniu, bronionego przez rycerstwo pomorskie i kujawskie grodu świeckiego stanowiło ostatni etap podboju Pomorza Gdańskiego⁹.

Najstarsza osada rzemieślniczo-handlowa rozwinęła się w XIII w. w pobliżu pierwszego założenia grodowego, usytuowanego na wysokim wzniesieniu nad Wisłą. Zachowane źródła nie pozwalają niestety na dokładniejsze

określenie czasu jej powstania. Pierwsze informacje o mieście Świeciu zawierają dopiero przekazy źródłowe z początku XIV w.: wystawiony w 1310 r. dokument przekazania przez margrabiego brandenburskiego Waldemara Pomorza Gdańskiego zakonowi krzyżackiemu, zeznania świadków na procesie polsko-krzyżackim w 1320 r. oraz dokument lokacyjny z 1338 r.¹⁰ Można przypuszczać, iż w XIII w. osada miejska w Świeciu znajdowała się jeszcze w początkowej fazie rozwoju, gdyż nie zachowały się żadne informacje o nadaniu jej prawa miejskiego. Pod względem znaczenia ustępowała ona innym miastom pomorskim Gdańskowi, Tczewowi, Gniewowi i Nowemu¹¹. Wśród czynników miastotwórczych należy wskazać na funkcje administracyjne i gospodarcze grodu, a także na jego dogodne położenie nad Wisłą, najważniejszą drogą handlową łączącą wybrzeże Bałtyku z południem, oraz na skrzyżowaniu ważnych dróg lądowych, szlaku z Kujaw do Gdańska z drogą prowadzącą z zachodu przez Chojnice, Tucholę, Świecie do ziemi chełmińskiej.

Pod panowaniem zakonu krzyżackiego Świecie jako siedziba komtura (od 1320 r.) nadal pełniło rolę ośrodka administracyjnego. Położenie w pobliżu granicy z Polską sprawiło, że wzrosło jego znaczenie militarne. Stopniowo rozwijała się położona na wysokiej terasie dawna osada miejska, która w czasie walk o Świecie prowadzonych latem 1309 r. nie została zniszczona. Przełomowe znaczenie dla procesu formowania się gminy miejskiej miało wystawienie 25 lipca 1338 r. przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg przywileju lokacyjnego, na mocy którego mieszkańcy miasta Świecia otrzymali prawo chełmińskie oraz patrymonium ziemskie o powierzchni około 200 łanów. Z każdą parcelą miejską nierozzerwalnie złączony był ogród i łąka. Władca kraju przekazał mieszczanom także połowę opłat z urzędzeń targowych (ław rzeźniczych, chlebowych) oraz domu kupieckiego. Przywilej określał również podstawowe zasady ustroju miejskiego. Mieszkańcy uzyskali prawo wyboru sołtysa-sędziego, rajców i burmistrza, jednak spośród kandydatów zaakceptowanych przez zakon krzyżacki. Bez zgody władcy mieszczanie nie mogli również stanowić wilkierzy¹².

Z pewnością przywilej z 1338 r. nadany został osadzie miejskiej rozwijającej się już od XIII w. na wysokiej terasie na lewym brzegu Wdy. Można jednak przypuszczać, że w momencie jego wystawienia zakon krzyżacki planował już przeniesienie miasta na graniczący z zamkiem zakonny teren w widłach Wisły i Wdy. Na uwagę zasługuje fakt, że w okresie rządów wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg (1335–1341) rozpoczęto budowę nowego kamiennego zamku. Przywilej lokacyjny i translokacja miasta wiązały się więc z dążeniem zakonu krzyżackiego do zespolenia miasta i zamku w jednolity układ obronny¹³. Od strony wschodniej, południowej i północnej mury zamkowe przylegały do Wisły i Wdy, natomiast miasto miało zamykać dostęp do zamku od strony zachodniej, gdzie nie było żadnych przeszkód naturalnych. Jego translokacji dokonywano stopniowo w latach 1338–1375, a jej datę końcową wyznacza rozpoczęcie budowy murów obronnych. Przeprowadzkę mieszczan na nowy teren z pewnością przyspieszył pożar, który przed 1375 r. zniszczył stare miasto¹⁴. Nowe miasto wymierzone zostało na planie prostokąta o długości 350 m i szerokości 125 m, wydłużonego na linii wschód – zachód. Jego powierzchnia wynosiła więc około 6 ha. Prawdopodobnie przestrzeń miejską podzielono pierwotnie na około 140 działek, których wymiary określone zostały w przywileju lokacyjnym: 2 pręty szerokości i 10 prętów głębokości (ok. 8,6 x 43 m). W następnych wiekach liczba działek ulegała niewielkim wahaniom: w 1570 r. na terenie miasta znajdowały się 103 domy, w 1772 r. – 105 i 54 na przedmieściach, a w 1795 r. – 137 domów¹⁵. Oprócz pełnowartościowych działek powstały także mniejsze parcele, na których wznoszono tzw. budy. Według najpełniejszych danych w 1795 r. 11 bud usytuowanych było na rynku a 68 przy murach miejskich (późnisza ulica Blankowanie). Spod zabudowy mieszczańskiej wyłączono blok centralny, przeznaczony na rynek oraz blok w północno-zachodnim narożniku, na którym wzniesiono kościół parafialny pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Stanisława oraz dom plebana i szkołę. W układzie komunikacyjnym miasta najważniejszą rolę odgrywały dwie równoległe ulice wytyczone na osi wschód–zachód. Ulica Chełmińska prowadziła od bramy Chełmińskiej – usytuowanej w zachodnim odcinku murów miejskich – do rynku. Jej przedłużeniem była ulica Zamkowa łącząca rynek z bramą Zamkową. Północny ciąg komunikacyjny tworzyły dwie ulice, Kościelna i Kupiecka, które łączyły rynek i wschodnią część miasta z kościołem. Z ulic poprzecznych większe znaczenie miała jedynie Mostowa, prowadząca do bramy Mostowej (zwanej także Grudziądzką) i mostu nad Wdą¹⁶. Na rynku znajdował się ratusz oraz

ławy rzeźnicze (18 w 1453 r.) i chlebowe (19 w 1446 r.)¹⁷. W 1375 r. rozpoczęto prowadzone do 1389 r. prace przy budowie murów obronnych. Wydano na ten cel 1110 grzywien, z czego 2/3 z kasy miejskiej, a 1/3 kosztów pokrył władca kraju. Wielki mistrz opłacił także w 1441 r. połowę wydatków na wzmocnienie fortyfikacji miejskich palisadą ustawioną przed murami¹⁸.

Świecie należało do nielicznych małych miast, które już w średniowieczu posiadały dobrze zagospodarowane przedmieścia. Od strony południowej, między murami miejskimi a Wisłą znajdowało się przedmieście portowe z portem rzeczny i spichrzami. W drugiej połowie XV w. osadnictwo zaczęło się rozwijać na zewnętrznym przedzamczu przylegającym do murów miejskich. Przy końcu XVIII w. na tym terenie znajdowały się 32 budy. Teren przed bramą Chełmińską zajmowały łąki oraz pastwisko dla koni. W 1421 r. zostało ono podzielone na ogrody, które drogą losowania przydzielono do działek miejskich. Ogrody znajdowały się również na przedmieściu północnym rozciągającym się na wzgórzach przed bramą Mostową. Na tym terenie położony były też winnice, cegielnia i wapiennik. Na lewym brzegu Wdy znajdowały się place składowe drewna. Do końca średniowiecza zachowały się jeszcze elementy układu przestrzennego dawnej osady miejskiej na terenie wsiłanej, w 1419 r. wzmiankowana jest położona na jego terenie ulica Stockgasse i ulice poprzeczne oraz więzienie¹⁹.

Translokacja miasta na teren w widłach Wdy i Wisły łączyła się z rozpoczęciem przez zakon krzyżacki budowy zamku. Prawdopodobnie po zajęciu Świecia Zakon przez pewien czas wykorzystywał jeszcze fortyfikacje grodu książąt pomorskich. Główne prace budowlane prowadzono w latach 1338–1348, wzniesiono wówczas zamek wysoki wraz z wieżami narożnikowymi. Dostępu do zamku broniły dwa przedzamcza²⁰. W czasie oblężenia w 1461 r. przez wojska polskie i Związku Pruskiego znacznie uszkodzone zostały południowe i zachodnie skrzydła zamku. Po pokoju toruńskim 1466 r. odbudowano zniszczone mury, a zamek stał się rezydencją starosty. W 1655 r. zamek został poważnie zniszczony i spalony przez wojska szwedzkie. Jako ruina przetrwał do lat 40. XIX w., gdy rozpoczęto pierwsze prace konserwatorskie²¹.

Życie gospodarcze miasta w średniowieczu związane było przede wszystkim z rolnictwem i rzemiosłem. Wśród rzemieślników szczególnie ważni byli rzeźnicy. Duże posiadłości ziemskie otrzymane w przywileju z 1338 r. sprawiły, że znaczącą rolę w życiu miasta odgrywały rolnictwo i hodowla. Proces agraryzacji gospodarki miejskiej wyraźnie zaznaczył się w I połowie XV w. W 1419 r. wielki mistrz Michael Kuchmeister przekazał miastu 13,5 łanów w folwarku Neuhoof, które następnie zostały rozmierzone na ogrody i przypisane do działek miejskich. W tymże roku rada miejska przydzieliła do domów miejskich także ogrody położone na terenie dawnej osady wsiłanej. W 1424 r. zakon krzyżacki powiększył patrymonium ziemskie miasta o cztery łany lasu i 22 morgi łąk we wsi Niedźwiedź²².

Znaczenie handlowe Świecia ograniczało się głównie do mającego lokalny zasięg handlu detalicznego żywnością i produktami miejscowego rzemiosła. W dniach od 24 sierpnia do 11 listopada corocznie odbywał się tzw. Geißelmarkt, na którym handlowano bydłem, świniami i drobiem. Największym wydarzeniem w życiu gospodarczym Świecia był jarmark odbywający się w dniach 27–29 września, połączony z odpustem św. Stanisława patrona kościoła parafialnego²³. W handlu dalekosiężnym port rzeczny w Świeciu nie odgrywał większej roli, stanowił jedynie punkt skupu zboża z lokalnego rynku oraz miejsce handlu drewnem i innymi produktami leśnymi (smoła, popiół), które spławiano z Borów Tucholskich Wdą lub dowożoną drogą lądową. W I połowie XV w. potwierdzone są kontakty handlowe mieszczan Świecia z kupcami gdańskimi²⁴.

Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia szacunek zaludnienia Świecia jest liczba parcel. Opierając się na analogiach z innych miast należy przypuszczać, iż w I połowie XV w. nie wszystkie działki były zasiedlone. Wydaje się więc, że w tym czasie w mieście mieszkało około 500–600 osób. Po spadku zaludnienia w okresie wojny trzynastoletniej (1454–1466) w II połowie XV w. rozpoczęła się trwająca do lat 20. XVII w. wzrost demograficzny (1194 osób w 1570 r.). Do kolejnego spadku liczby mieszkańców doszło w połowie XVII w. (570 osób w 1662 r.). Dopiero po ponad 100 latach miasto odbudowało swój potencjał demograficzny, w 1773 r. liczyło 1079 mieszkańców²⁵. Z analizy nazwisk i imion osób pojawiających się w najstarszej księdze miejskiej wynika, iż w II połowie XIV i na początku XV w. w mieście mieszkała ludność pochodzenia niemieckiego i słowiańskiego (pomorskiego i polskiego), trudne jest jednak ustalenie liczbowych proporcji między tymi grupami etnicznymi. Niemieccy mieszcianie przeważali prawdopodobnie wśród grupy rządzącej, natomiast ludność słowiańska dominowała w warstwie średniej i niższej²⁶. Na podstawie obserwacji przemian w strukturze etnicznej mieszkańców miast pomorskich i ziemi chełmińskiej, można przypuszczać, że również w Świeciu w XV w. zaznaczył się proces wzrostu znaczenia ludności słowiańskiej. Ze spisu osób płacących w 1662 r. podatek pogłówny wynika, że około 90% jego mieszkańców stanowili Polacy²⁷. W średniowieczu w kancelarii miejskiej dominowały niemiecki i łacina, natomiast w epoce nowożytnej rachunki i księgi spisywano w języku polskim i łacińskim²⁸. Społeczeństwa małych miast charakteryzowały się dość egalitarną strukturą majątkową. Jednak na przełomie XIV/XV w. w Świeciu znaczną zamożnością wyróżniały się osoby z kręgu grupy rządzącej. Rajca Gottfried posiadał spichrz na nabrzeżu, dom w mieście oraz trzy ogrody i pola poza murami miejskimi, inny rajca Johann Pluskowęs, zmarły w 1400 r. zapisał 200 grzywien na budowę kościoła parafialnego²⁹.

Wielki wpływ na zaludnienie miasta i zamożność jego mieszkańców miały pożary i zniszczenia wojenne. W 1440 r. zabudowę miejską strawił pożar³⁰, a w 1445 r. powódź zniszczyła łąki i pola miejskie, co zmusiło część mieszkańców do opuszczenia miasta. Powodzie nawiedzały miasto i jego okolice także w następnych latach 1496, 1540, 1674, 1745, 1813, 1816³¹. Jesienią 1410 r. okolice miasta spustoszyły wycofujące się z Pomorza Gdańskiego wojska polskie, a 10 lipca 1455 r. zabudowa miejska została zniszczona i spalona przez zaciężnych krzyżackich. Na ponad 100 lat rozwój gospodarczy i demograficzny Świecia zahamowały zniszczenia z czasów wojen polsko-szwedzkich w I połowie XVII w. Podczas pierwszej wojny (1626–1635) miasto zostało splądrowane i częściowo spalone przez żołnierzy szwedzkich. Natomiast w czasie „potopu” wojska szwedzkie 23 IV 1656 r. całkowicie spaliły miasto i dopiero w 1664 r. mieszcianie przystąpili do odbudowy swoich domów. Ponownie Świecie zostało zajęte przez wojska szwedzkie w czasie wojny północnej (1700–1721) w 1703 r., a w latach 1709–1711 wyniszczony rabunkami i kontrybucjami wojennymi powiat świecki ogarnęła epidemia czarnej śmierci³².

Ustrój miasta określały przywileje lokacyjny z 1338 r. oraz prawo chełmińskie. Najważniejszym organem administracji miejskiej była rada, składająca się z burmistrza, jego dwóch zastępców i kilku rajców. Zarządzała ona majątkiem gminy, reprezentowała ją na zewnątrz, stała na straży porządku i bezpieczeństwa miasta. Za zgodą władcy rada mogła też stanowić przepisy (wilkierze) regulujące sprawy wewnętrzne. Drugim organem samorządowym była ława sądowa, na czele której stał sołtys-sędzia. Według informacji źródłowych z XVI w. w sądzie ławniczym miasta Świecia zasiadało sześciu ławników. Kompetencje sądu miejskiego obejmowały jedynie tzw. sądownictwo niższe, natomiast sprawy karne podlegały władcy kraju. Mieszcianie posiadali prawo wyboru burmistrza, rajców i sołtysa, jednak wybór wymagał zatwierdzenia przez komtura, a po 1466 r. przez starostę. W XVI w. pojawił się w Świeciu podobnie jak i w innych miastach Prus Królewskich tzw. III ordynek, w skład którego wchodziło 10 mieszczan wybieranych przez gminę. Jego głównym zadaniem było kontrolowanie stanu finansów miejskich i działalności rady³³.

Po klęsce zakonu krzyżackiego pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r. Świecie, podobnie jak i inne miasta Pomorza Gdańskiego, poddało się wojskom polskim. Broniła się natomiast załoga zamku. Po rezygnacji króla polskiego z oblężenia Malborka, którego obronę zorganizował komtur świecki Heinrich von Plauen, armia polsko-litewska jesienią 1410 r. wycofała się z terytorium państwa zakonnego. W październiku załoga polska opuściła także Świecie³⁴. W okresie konfliktu zakonu krzyżackiego z opozycją stanową w I połowie XV w. małe miasta zostały silniej włączone do spraw polityki wewnętrznej i zaczęto zapraszać ich delegatów na zjazdy stanowe. Wprawdzie rada miasta Świecia 5 maja 1440 r. przywiesiła swoją pieczęć do dokumentu erekcyjnego Związku Pruskiego – konfederacji miast i rycerstwa pruskiego, jednak delegaci miasta zniszczonego w tym roku przez pożar rzadziej niż przedstawiciele sąsiednich miast nadwiślańskich (Nowego, Grudziądza, Gniewu) pojawiali się na zjazdach miast i rycerstwa³⁵. Wybuch powstania stanów pruskich przeciw władzy zakonu krzyżackiego w lutym 1454 r. zapoczątkował nowy okres w dziejach Świecia. 6 lutego wojska Związku Pruskiego, wspierane przez rycerstwo ziemi świeckiej i prawdopodobnie przez mieszczan, zaatakowały zamek krzyżacki, którego załoga skapitulowała po dwutygodniowym oblężeniu. Tragiczny w skutkach okazał się dla Świecia niespodziewany atak wojsk zaciężnych zakonu krzyżackiego, którzy 10 lipca 1455 r. doszczętnie zniszczyli miasto. 11 listopada 1460 r. zamek świecki został zajęty przez pozostającego w służbie zakonu krzyżackiego dowódcę czeskich wojsk zaciężnych Bernarda Szumborskiego. Dopiero 16 października 1461 r. wojska polskie i Związku Pruskiego zdołały ponownie zająć zamek³⁶. Długoletnią wojnę stanów pruskich wspieranych przez króla polskiego z zakonem krzyżackim zakończył II pokój toruński, w wyniku którego Pomorze Gdańskie, w tym Świecie, zostało włączone do Królestwa Polskiego.

W nowej strukturze politycznej i ustrojowo-terytorialnej dawne komturstwo, po przeprowadzeniu drobnych zmian w przebiegu granic, zostało przekształcone w powiat. Na zamku świeckim rezydował starosta, który zarządzał dobrami królewskimi oraz reprezentował władzę królewską wobec mieszczan i ludności wiejskiej. W Świeciu mieścił się również sąd ziemski dla szlachty z terenu powiatu oraz odbywały się zjazdy szlachty przed Sejmikiem Generalnym Prus Królewskich, w którego obradach do 1662 r. uczestniczyła także delegacja mieszczan³⁷.

W rozwoju gospodarczym Świecia w okresie od XVI do XVIII w. podobnie jak w średniowieczu główną rolę odgrywało rzemiosło, rolnictwo i w mniejszym stopniu handel. W 1570 r. w mieście znajdowało się 80 warsztatów rzemieślniczych, w tym 16 szewskich, 13 krawieckich, 12 rzeźniczych, 11 piekarskich, 5 kowalskich, 9 garncarskich, poza tym po jednym lub dwa warsztaty posiadali kuśnierze, bednarze, stolarze, ślusarze, garbarze, płóciennicy i sukiennicy. Najlepiej rozwiniętymi działami produkcji było rzemiosło spożywcze (23 warsztaty), skórzan (20 warsztatów) oraz tekstylne (18 warsztatów)³⁸. Do branży spożywczej należy zaliczyć również produkcję piwa oraz gorzelnictwo. Warzeniem piwa zajmowali się zarówno członkowie cechu browarników produkujący na potrzeby miasta i mieszkańców okolicznych wsi, jak i mieszcianie produkujący je na własny użytek. W 1772 r. w Świeciu mieszkało aż 53 browarników oraz 6 gorzelników³⁹. Do każdej parceli w mieście przypisany był ogród i kawałek pola, z tego też względu rolnictwo stanowiło jedną z podstaw utrzymania mieszczan. Według danych

na rok 1772 mieszczanie hodowali 200 koni, 410 sztuk bydła, 100 owiec i 400 świń⁴⁰. Wśród upraw ważną rolę odgrywały rośliny przemysłowe (jęczmień, len) wykorzystywane do produkcji piwa i płótna. Działalność handlowa mieszkańców Świecia polegała głównie na detalicznej sprzedaży żywności i produktów miejscowego rzemiosła. Handel detaliczny odbywał się na targach cotygodniowych, a stałą sprzedaż prowadzono na kramach rzemieślniczych, ławach chlebowych, w jatkach, szynkach i w domu gildyjnym. W strukturach handlu regionalnego i dalekosiężnego Świecie nie miało większego znaczenia. W przeciwieństwie do innych nadwiślańskich miast pomorskich odbywał się w nim tylko jeden jarmark. W XVI w. nieliczna grupa kupców i szyprow uczestniczyła w handlu wiślanym, zajmując się głównie handlem spławianymi Wdą do portu świeckiego towarami leśnymi z Borów Tucholskich. Jednak w XVII w. w wyniku konkurencji ze strony szlachty i Gdańska udział małych miast pomorskich w handlu wiślanym załamał się⁴¹.

Świecie położone było na terenie biskupstwa włocławskiego, w ramach którego Pomorze Gdańskie od lat 20. XIII w. tworzyło archidiakoniat pomorski. Pierwsza informacja o kościele świeckim dotyczy konsekracji kościoła grodowego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny w 1198 r. Przynajmniej od lat 20. XIII w. istniała przy nim grupa kanonicka, której członkowie pełnili między innymi służbę duszpasterską dla mieszkańców osady miejskiej rozwijającej się przy grodzie⁴². Prawdopodobnie w końcu XIII w. kościółowi grodowemu dodano drugie patronium św. Stanisława. W 1338 r. kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Stanisława wzmiankowany jest jako fara miejska. Po translokacji miasta na nowe miejsce przeniesiona została również parafia, budowę kościoła w północno-zachodnim narożniku miasta rozpoczęto prawdopodobnie w II połowie XIV w.⁴³ Prawo patronatu nad farą świecką należało do zakonu krzyżackiego, a po 1466 r. do króla polskiego. W 1441 r. pojawia się w źródłach pierwsza informacja o szkole parafialnej, która znajdowała się na dziedzińcu kościelnym⁴⁴. W końcu XVI w. prowadzona przez jezuitów szkoła należała do najlepszych na Pomorzu Gdańskim, w 1583 r. uczyło się niej 50 chłopców. W 1751 r. obok polskiej szkoły parafialnej istniała także szkoła niemiecka. Średniowieczną tradycję miały z pewnością znajdujący się na przedmieściu szpital i kaplica pod wezwaniem św. Jerzego, po raz pierwszy wzmiankowane dopiero w XVII w. W 1751 r. mieszkało w szpitalu 6 pensjonariuszy. Ponadto w połowie XVIII w. istniały na terenie miasta szpital-przysłupek z miejscami dla 12 biednych i odrębny mały szpital dla kobiet⁴⁵. Reformacja nie zdobyła większych wpływów wśród mieszczan świeckich. Wydany w 1590 r. przez króla Zygmunta III Wazę zakaz przyjmowania do prawa miejskiego protestantów nie był przez władze miejskie rygorystycznie przestrzegany, jednak parafia ewangelicka powstała dopiero w latach 1773–1775⁴⁶. Do 1775 r. nabożeństwa protestanckie odbywały się budynku położonym nad brzegiem Wdy. Kościół ewangelicki został wzniesiony w zachodnio-północnym narożniku rynku dopiero w 1795 r.⁴⁷ W czasach nowożytnych poza murami miejskimi, na terasie wiślanej znajdował się drewniany kościół św. Michała, który w 1624 r. przejął zakon bernardynów. Po pożarze kościoła w 1670 r. bernardyni w latach 1692–1720 zbudowali nowy kościół i wzniesli budynki klasztorne. Po dokonaniu przez władze pruskie kasaty klasztoru (1818 r.) w 1822 r. w jego pomieszczeniach urządzono szpital⁴⁸.

W okresie od XVI do XVIII w. nie nastąpiły większe zmiany w topografii oraz w zagospodarowaniu przestrzeni miasta i przedmieść. Bardzo powoli przebiegała jego odbudowa po zniszczeniu w 1455 r. Jeszcze w 1565 r. duża część domów nie została odbudowana, a mury miejskie znajdowały się w bardzo złym stanie. Obok ratusza, kramów i bud handlowych najważniejszymi budynkami publicznymi na terenie miasta były dom gildyjny pełniący funkcje domu handlowego i zajazdu (wzmiankowany w 1615 r) oraz browar przy bramie Grudziądzkiej (wzmiankowany w 1565 r.). Tereny położone poza murami miejskimi wykorzystywane były przede wszystkim jako łąki i ogrody. Osadnictwo przedmiejskie silniej rozwinęło się jedynie na dawnym przedzamczu oraz w okolicach dawnego miasta pomorskiego (tzw. Nowe Miasto). Z urządzeń publicznych i przemysłowych na przedmieściach znajdowały się: łaźnia (wzmiankowana 1565, mieluch oraz młyn w Przechowie. Na terenie zamkowym stał młyn oraz browar wzniesiony przez starostę w 1642 r.⁴⁹

W wyniku I rozbioru Polski 14 września 1772 r. Świecie zostało przejęte przez Królestwo Pruskie. W nowym systemie administracji terytorialnej zlikwidowano powiat świecki, a jego terytorium włączono do powiatów chojnickiego i starogardzkiego. Znacznie ograniczone zostały uprawnienia organów samorządu miejskiego. Zachowano wprawdzie radę miejską, jako główny organ administracji lokalnej, ale sądownictwo i sprawy podatkowe zostały przejęte przez urzędy państwowe⁵⁰. Krótkotrwałym epizodem było zajęcie miasta w dniach 6–13 października 1794 r. w czasie powstania kościuszkowskiego przez wojska polskie pod dowództwem gen. Józefa Wybickiego i powołanie Komisji Porządkowej, której przewodniczył burmistrz Melchior Gerłowski⁵¹. Klęska Prus w wojnie z Napoleonem oraz wkroczenie w listopadzie 1806 r. armii francuskiej do Wielkopolski ponownie umożliwiły organizację wojsk polskich na Kujawach i Pomorzu Gdańskim, co doprowadziło między innymi do zajęcia 2 stycznia 1807 r. Świecia przez oddział dowodzony przez generała Amilkara Kosińskiego. Ponowne włączenie miasta po pokoju w Tyliczu (1807 r.) do Królestwa Prus nie zakończyło wojennych losów Świecia, które w 1813 r. zostało zajęte przez wycofujące się z Rosji wojska francuskie. Mieszczanie zmuszeni byli do utrzymywania żołnierzy, a w klasztorze bernardynów urządzono szpital wojskowy. Trwały pokój przyniosły dopiero klęska Napoleona oraz postanowienia Kongresu Wiedeń-

skiego z 1815 r., na mocy których Pomorze Gdańskie pozostało w granicach Prus. W 1818 r. na podstawie rozporządzenia królewskiego o podziale na powiaty z dnia 30 kwietnia 1815 r. ustanowiony został powiat świecki, z siedzibą władz powiatowych w Świeciu. Granice powiatu o powierzchni 1669,93 km² bez większych zmian przetrwały do XX w.⁵² W 1920 r. Świecie podobnie jak Pomorze Gdańskie przyłączone zostało do odrodzonego państwa polskiego. Miasto zachowało status siedziby władz powiatu, starosty i sejmiku powiatowego. Organem władzy samorządowej w mieście była rada miejska. W latach 1939–1945 Świecie znalazło się pod okupacją hitlerowską i wraz z całym okręgiem Gdańsk–Prusy Zachodnie zostało włączone do III Rzeszy. W dniu 12 lutego 1945 r. miasto zajęły oddziały 65 Armii Czerwonej i rozpoczęła się odbudowa struktur władzy administracyjnej. Do 1974 r. Świecie pozostawało siedzibą władz miejskich i powiatowych. W 1975 r. w wyniku reformy administracyjnej powiaty zostały zlikwidowane a ich przywrócenie, w tym także świeckiego w nieznacznie zmienionych granicach nastąpiło w 1998 r.

Pierwszych 30 lat rządów pruskich było okresem pomyślnego rozwoju miasta. Głównie w wyniku imigracji z krajów niemieckich w latach 1772–1804 o 40% (z 1630 do 2300 osób) zwiększyła się liczba mieszkańców, a liczba domów tym samym czasie wzrosła do 252⁵³. Po 1772 r. w Świeciu zaczęli osiedlać się Żydzi. Według spisu z 1774 r. w mieście żyło 955 katolików, 720 protestantów i 30 Żydów⁵⁴. Niewielki spadek zaludnienia – do 2040 osób w 1816 r. – nastąpił w czasie wojen napoleońskich (1807–1815). W ciągu następnego dziesięciolecia liczba mieszkańców gwałtownie wzrosła (o 60%) do 3255 osób w 1828 r. Jednak epidemie cholery (w latach 1831 i 1848) oraz stagnacja gospodarcza zahamowały dalszy rozwój demograficzny, w 1852 r. w Świeciu mieszkało 3660 osób⁵⁵. Systematyczny wzrost liczby mieszkańców następował w II połowie XIX w., w 1910 r. Świecie zamieszkiwały 8042 osoby. W ciągu XIX w. nieznacznie wzrósł udział katolików z 48% w 1828 r. do 62% w 1905 r. Liczba ludności żydowskiej zmalała z 466 osób (9,3%) w 1871 r. do 363 osób (4,7%) w 1905. Podziały religijne nie były jednak tożsame ze strukturą narodowościową. W 1905 r. 47,1% mieszkańców jako język macierzysty deklarowało polski a 52,9% niemiecki. Ludność niemiecka wyraźnie przeważała w grupie zamożniejszej, która brała aktywny udział w pracy organów władzy samorządowej. Po 1920 r. nastąpił odpływ Niemców, którzy w 1927 r. stanowili 7,2%, a w 1934 r. 6,5% mieszkańców, co spowodowało znaczący spadek zaludnienia miasta. W 1927 r. Świecie liczyło tylko 6859 mieszkańców i dopiero w 1938 r. (8513 osób) przekroczony został stan liczby ludności sprzed 1914 r. Nieznaczny spadek demograficzny (8358 osób w 1946 r.) nastąpił w czasie okupacji niemieckiej. W pierwszym dziesięcioleciu po II wojnie światowej zaznaczał się dość powolny wzrost liczby mieszkańców, dopiero w latach 60. wraz z rozbudową przemysłu gwałtownie zwiększyło się zaludnienie, z 10 600 w 1960 r. do 18 000 w 1970 r. W 2011 r. miasto liczyło 26 574 mieszkańców⁵⁶.

W XIX w. w gospodarce miasta nadal pierwszoplanową rolę odgrywało rzemiosło. Według spisu z 1795 r. w Świeciu mieszkało 9 kupców i 73 rzemieślników, wśród których podobnie jak w czasach nowożytnych licznie reprezentowani byli przedstawiciele rzemiosł skórzanych (16 szewców, 4 garbarzy, 3 kuśnierzy, 3 farbiarzy, 2 rymarzy, siodlarz) i spożywczych (8 piekarzy, 5 rzeźników). W porównaniu z okresem poprzednim zmalała natomiast liczba reprezentantów branży tekstylnej (2 krawców, sukiennik, pończosznik) a wzrosło znaczenie branży metalowej (4 kowali, 2 szlifiery, miedziownik, ślusarz, iglarz) oraz drzewnej (5 bednarzy, 2 stolarzy, cieśla, tokarz, kołodziej, tracz). Nową grupą zawodową, która pojawiła się po 1772 r. byli zawodowi urzędnicy (12 osób). Poza tym spis wymienia jeszcze chirurga, muzyka oraz 9 robotników dniówkowych⁵⁷. Niekorzystny wpływ na handel pomorskich miast nadwiślańskich, w tym Świecia, wywarły restrykcje państwa pruskiego nałożone na polski handel wiślany i związane z tym skierowanie ruchu handlowego przez Kanał Bydgoski ku Odrze i Szczecinowi. Ponowne ożywienie żeglugi i handlu wiślanego nastąpiło po II rozbiorze Polski 1793 r., gdy do państwa pruskiego przyłączony został Gdańsk. Nadal jednak główną rolę w gospodarce miejskiej Świecia odgrywało rzemiosło i rolnictwo. W 1849 r. w rzemiośle i drobnych zakładach przemysłowych (cegielnia, wapiennik, młyny destylarnie wódek, browary) pracowało 245 mieszkańców, w handlu – 43 a w żegludze – 54⁵⁸. Rozwój przemysłu w Świeciu utrudniał brak dogodnego połączenia kolejowego (otwarta w 1852 r. linia kolejowa Bydgoszcz–Gdańsk przebiegała kilka kilometrów na zachód od miasta) oraz położenie miasta na terenie zagrożonym przez wylewy Wisły. Połączenie z linią Bydgoszcz–Gdańsk miasto uzyskało dopiero w 1888 r. przez budowę lokalnej linii kolejowej o długości 6,8 km do stacji w Terespolu. Na początku XX w. rozpoczęto przygotowania do budowy połączenia kolejowego do węzłowej stacji w Laskowicach. Niestety wybuch wojny uniemożliwił realizację tego projektu⁵⁹. Do połowy XIX w. jedynymi zakładami przemysłowymi zatrudniającymi po kilka osób były 3 browary, 3 młyny i 4 gorzelnie⁶⁰. W 1883 r. rozpoczęła produkcję cukrownia w Świeciu, największy zakład przemysłowy w powiecie, w którym w okresie sezonu cukrowego pracowało ok. 700 osób. W końcu XIX w. do największych zakładów przemysłowych należały dwa młyny i tartak firmy H. Bieber w Przechowie⁶¹.

Położenie Świecia w widłach Wisły i Wdy stało się w I połowie XIX w. najważniejszym czynnikiem hamującym jego rozwój społeczny i gospodarczy. W 1830 r. w mieście znajdowało się 139 pełnowartościowych domów mieszczkańskich oraz 117 mniejszych, z czego jedynie 35 domów stanowiły budynki murowane, a pozostałe wzniesiono w konstrukcji szachulcowej, w 1845 liczba dużych domów zmniejszyła się do 136, a małych do 85⁶².

Od lat 20. XIX w. na skutek prac regulacyjnych przy korycie Wisły znacznie zwiększyło się zagrożenie powodziowe. Po niszczących wylewach w latach 1827 i 1829 władze miejskie skierowały w 1830 r. petycję do króla Prus o przyznanie pieniędzy na przeniesienie miasta na wyżynny teren na lewym brzegu Wdy⁶³. Prośba ta została jednak odrzucona. Dopiero po wielkiej powodzi w 1845 r. władze państwowe wysłały do Świecia rzeczoznawców, którzy zaproponowali budowę nowych murów miejskich i grobli wzdłuż Wisły. Ostatecznie po wielkich powodziach w 1854 i 1855 r. książę pruski Wilhelm I 28 XII 1857 r. wydał zgodę na przeniesienie Świecia oraz przyznał dotację na ten cel w wysokości 20 000 talarów⁶⁴. Przedłożony w 1830 r. przez magistrat plan translokacji przewidywał założenie nowego miasta na przedmieściu między zbudowaną w latach 1825–1827 szosą Bydgoszcz–Gdańsk a lewym brzegiem Wdy. Teren ten pełnił wówczas głównie funkcje gospodarcze, znajdował się tam spichrze solne (przy moście nad Wdą), stodoły, ogrody, zajazd oraz cmentarze katolicki i ewangelicki. Budowa szosy sprawiła jednak, że przedmieście stało się także atrakcyjnym miejscem dla lokalizacji budynków publicznych. Jeszcze przed 1830 wzniesiono przy szosie budynek urzędu poczty i telegrafu, a w 1830 planowano budowę siedziby sądu powiatowego, budynek powstał ostatecznie w latach 1847–1849 (rozbudowany w 1903 r.)⁶⁵. Władze miejskie zdawały sobie sprawę, że istniejąca zabudowa oraz stosunki własnościowe (teren należał do 42 właścicieli) mogą utrudnić proces translokacji, dlatego w 1846 r. opracowały projekt założenia nowego miasta na terenie pola miejskiego, graniczącego ze wsią Przechowo. Główną ulicą planowanego założenia miała być szosa Bydgoszcz–Gdańsk⁶⁶. Lokalizacja ta okazała się jednak zbyt oddalona od dotychczasowego osadnictwa i ostatecznie zrealizowano plan z 1830 r.

W latach 1846–1857 na przedmieściu na lewym brzegu Wdy, zwanym Nowym Miastem powstała nowa, dobrze zagospodarowana dzielnica. W 1857 r. na jego terenie znajdowała się 112 domów oraz budynki administracji państwowej, siedziba sądu powiatowego i więzienie, urząd podatkowy, magazyny solne, starostwo, kasa powiatowa, szpital powiatowy oraz poczta. W 1855 oddano do użytku nowy pawilon szpitala dla psychicznie chorych, usytuowany na terenie ogrodu dawnego klasztoru bernardynów⁶⁷. Plan nowego miasta uwzględniał istniejącą już zabudowę. Północną granicę stanowiła szosa, granicę zachodnią wytyczała ulica prowadząca od szosy do Wdy. Od strony wschodniej i południowej miasto zamykała ulica prowadząca od szpitala dla psychicznie chorych do sądu i do szpitala powiatowego. Centrum nowego układu przestrzennego stanowił prostokątny rynek wytyczony w 1862 r.⁶⁸

Ze względu na trudności przy wykupie działek pod budowę nowych domów proces likwidacji miasta w widłach Wisły i Wdy trwał blisko 30 lat. W 1877 r. Nowe Miasto liczyło 3144 mieszkańców, a w Starym Mieście

mieszkało jeszcze 2316 osób⁶⁹. W tym czasie na lewym brzegu Wdy znajdowała się już większość budynków urzędowych i publicznych. Jedynie administracja miejska nadal urzędowała w ratuszu w Starym Mieście, remontowanym w latach 1857–1871. Dopiero w 1879 r. wybudowano nowy ratusz przy Dużym Rynku na placu między ulicami Klasztorną i Kopernika (Technau- i Taubenstrasse). Ważnym czynnikiem przyspieszającym likwidację starego Świecia było przeniesienie w latach 1867–1879 do Nowego Miasta targów tygodniowych i jarmarków. W 1882 r. na terenie Starego Miasta pozostało już tylko 16 domów, w których mieszkało około 200 osób. W następnych latach w Nowym Mieście wzniesiono budynki szkoły miejskiej (1861–1863) i gimnazjum (1882), kościół ewangelicki (1891–1894), synagogę (przy ul. Klasztornej, w 1881 r.), nowy budynek poczty przy Małym Rynku (1889 r.), rzeźnię miejską (1899), elektrownię (1902), szpital powiatowy (1900–1901)⁷⁰. Prowadzono rozbudowę szpitala dla psychicznie chorych, w którym w 1910 r. przebywało 911 pacjentów. Na początku XX w. powstały najważniejsze urządzenia komunalne: wodociągi miejskie (1908) i kanalizacja (1913). W 1910 r. miasto Świecie zajmowało obszar 1362,7 ha⁷¹. W tym czasie rozpoczął się też proces zagospodarowywania północnej części miasta, położonej za szosą Bydgoszcz–Gdańsk. Znaczący wpływ na kształt urbanistyczny tej dzielnicy wywarły koszary wzniesione dla batalionu piechoty w latach 1912–1914, szkoła zbudowana w latach 1913–1916 oraz rozległe założenia parkowe⁷². W latach 30. XX w. w zachodniej części miasta powstało willowe osiedle Chmielniki.

W okresie międzywojennym struktura gospodarcza miasta nie uległa większym zmianom. Nadal z wyjątkiem cukrowni dominowały małe zakłady zatrudniające kilka osób. Dopiero budowa Zakładów Celulozy i Papieru w latach 1962–1967 doprowadziła do większego uprzemysłowienia miasta oraz dynamicznego wzrostu liczby mieszkańców. Konsekwencją rozwoju demograficznego było zakładanie nowych osiedli mieszkaniowych i rozbudowa infrastruktury komunalnej. W II połowie lat 60. powstało głównie dla przybywających spoza miasta pracowników „Celulozy” osiedle Kościuszki, w którym na początku lat 70. mieszkało 4000 osób, a 1971 r. rozpoczęto budowę osiedla mieszkaniowego Marianki, gdzie w 1974 r. mieszkało już 3000 osób⁷³. Zabudowa obu osiedli przedstawia typową dla socjalistycznego budownictwa mieszkaniowego, pozbawioną cech indywidualnych architektury płytową. Kolejnym etapem rozwoju przestrzennego miasta jest osiedle Marianki II, na terenie którego od lat 90. XX w. wznoszone są głównie budynki wielorodzinne. Natomiast budownictwo domów jednorodzinnych od końca XX w. rozwija się na terenie osiedla 800-lecia. W wyniku rozwoju budownictwa mieszkaniowego i przyłączenia podmiejskich wsi powierzchnia miasta w pierwszym dziesięcioleciu XXI w. (2011) zwiększyła się do 15,96 km².

PRZYPISY

¹ G. Wilke, *Region Świecia w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do połowy XII w.)*, w: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, Bd. 1–2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 1–97.

² W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI wiek)*, Toruń 1996, s. 56–58.

³ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej i nowskiej od schyłku XII w. do 1309 r.*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), Bd. 1, s. 111 n; K. Ślaski, *Podziały terytorialne Poorza w XII–XIII wieku*, „Prace Komisji Historycznej PTPN”, t. 18, Poznań 1960, z. 4, s. 209–220; K. Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 35, 1970, z. 3–4, s. 146; J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, s. 207 n.

⁴ R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, Posen 1872, s. 135 n; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich 1309–1466*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 170 nn; M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego*, w: ibidem, t. 2, s. 239 n; E. Choińska, *Osadnictwo wczesno- i późnośredniowieczne w Świeciu nad Wisłą w świetle badań w latach 1959–1960*, „Pomerania Antiqua”, vol. 3, 1971, s. 473.

⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, nr 9; M. Grzegorz, *Świecie i księstwo świecko-lubieszewskie w świetle dokumentów księcia Grzymisława z 11 listopada 1198 r. (Przyczynek do studiów dyplomatyczno-kancelaryjnych i osadniczych)*, w: *Świecie i ziemia świecka w 800-lecie istnienia*, pod red. M. Grzegorza, Bydgoszcz 1999, s. 11–32.

⁶ J. Maciejewski, *Nazwy miejscowe ziemi świeckiej i nowskiej*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 63; *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, pod red. H. Górnowicza, Z. Brockiego, Gdańsk 1999, s. 205–208.

⁷ Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta, S. Wyszomirski (Monumenta Poloniae Historica Nova Series 13), Kraków 2007, s. 85; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, S. 211; K. Bruski, *Świecie w najdawniejszych źródłach pisanych (1198–1454)*, w: *Świecie. Księga jubileuszu 800-lecia*, wyd. J. Borzyszkowski, Świecie–Gdańsk 1998, s. 20 n.

⁸ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 121 nn; Z. Górski, *Itinerarium Mszczuja II*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia”, t. 8, 1973, s. 64.

⁹ K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Historyczne”, t. 31, 1966, z. 3, s. 42; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 143 n; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 7), s. 504–538.

¹⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), nr 676; *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 3, hrsg. v. M. Hein, H. Koeppen, Königsberg–Marburg 1944–1961, nr 184.

¹¹ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 115 n; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 7), s. 214.

¹² *Preußisches Urkundenbuch* (jak przyp. 10), nr 184, s. 131–133; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2012, s. 26 n.

¹³ *De prima fundacione monasterii Olivae*, hrsg. v. Th. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 717; T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998, s. 186; B. Możejko, B. Śliwiński, *O początkach budowy kanału Raduni w Gdańsku w XIV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 77, 2012, z. 2, s. 114 n.

¹⁴ *Das Stadtbuch von Schwetz 1374–1454*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 21, 1972, s. 51, 61–62.

¹⁵ S. Cackowski, M.Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466–1772)*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 230; H. Fuhst, *Die Grund- bzw. Hauseigentümer in der Stadt Schwetz um 1795 und 1804*, „Archiv für Sippenforschung”, Bd. 20, 1943, s. 136–141; M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 614 n.

¹⁶ Archiwum Diecezjalne w Pelpinie, sygn. V/6, t. 1, „Acta scabinalia Svecensia 1667–1672”, s. 52, 67; ibidem, V/6, t. 3, s. 252, ulice Kościelna i Kupiecka wzmiankowane po raz pierwszy w 1667 r., a ulica Mostowa w 1757.

¹⁷ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 71; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich* (jak przyp. 4), s. 176 n.

¹⁸ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 52.

¹⁹ Ibidem, s. 57.

²⁰ T. Torbus, *Die Konventsburgen* (jak przyp. 13), s. 186.

²¹ M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego* (jak przyp. 4), s. 272 nn; T. Torbus, *Die Konventsburgen* (jak przyp. 13), 643 n.

²² R. Wegner, *Ein Pommersches Herzogthum* (jak przyp. 4), s. 379–380; F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 55–57; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny* (jak przyp. 12), s. 26.

²³ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 49; R. Czaja, *Jahrmärkte im Orden-land Preußen im Mittelalter*, w: *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen*, hrsg. v. B. Jähnig u. G. Michels, Lüneburg 2000, s. 319–328.

²⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, 27/2, s. 94 v, 114v.

²⁵ A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, s. 52, tab. 6; H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathkreis. Geschichte des Schwetzer Kreises 1456–1873*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 17–19, 1886–1887, s. 146.

²⁶ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 46 n.

²⁷ K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Świecie w Prusach Królewskich – czasy nowożytne*, w: *Świecie* (jak przyp. 7), s. 61 n; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 146.

²⁸ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 40; F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), passim; Archiwum Diecezjalne w Pelpinie, sygn. V/6, t. 1–3, „Acta scabinalia Svecensia”.

²⁹ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 48.

³⁰ Ibidem, s.62 „Anno Domini MCCCCXL cremata est civitas Swecza in vigilia ascensionis Domini” (4 maja).

³¹ G. Kötz, *Die Verlegung der Stadt Schwetz aus der Weichselniederung auf die Höhen am linken Schwarzwasserufer (1830–1885)*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, Bd. 46, 1907, s. 5–6.

³² J. Wimmer, *Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, w: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, Warszawa 1973, s. 152 n; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 17–19.

³³ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 15 nn.

³⁴ S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 519, 536, 575, 595, 633; K. Bruski, *Świecie w najdawniejszych źródłach* (jak przyp. 7), s. 33 n.

³⁵ R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archaeologia”, t. 18, 2001, s. 105.

³⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1966, s. 600–604, 668–672.

³⁷ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 209; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 38.

³⁸ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 108; S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 236 i 237 (tab. 9).

³⁹ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 15), s. 614 n; S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 273; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 79.

⁴⁰ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 141; M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 15), s. 613–614; S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 235 (tab. 7).

⁴¹ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVIII w.*, Gdańsk 1966, s. 202–203.

⁴² K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej* (jak przyp. 3), s. 117 n; J. Maciejewski, *Kościół i duchowieństwo w Świeciu nad Wisłą do początku XIV w.*, w: *Świecie i ziemia świecka* (jak przyp. 5), s. 63–71; P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974, s. 61.

⁴³ M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego* (jak przyp. 4), s. 259 nn; B. Zobolewiczowa, *Gotycka architektura kościoła farnego p.w. św. Stanisława w Świeciu*, w: *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966, s. 33.

⁴⁴ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (jak przyp. 14), s. 23.

⁴⁵ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 149.

⁴⁶ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 255; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 149 n; H. Rasmus, *Schwetz (Świecie n. W.) an der Weichsel. Stadt und Kreis. Natur – Geschichte – Wirtschaft – Kultur*, Münster 2001, s. 209 n.

⁴⁷ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 150; G. Kötz, *Die Verlegung der Stadt* (jak przyp. 31), zob. mapa w załączniku; H. Rasmus, *Schwetz* (jak przyp. 46), s. 218.

⁴⁸ K. Wajda, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „Studia Pelplińskie, t. 18: 1987, s. 101; H. E. Wyczawski, *Świecie*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 365.

⁴⁹ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 142; *Lustracja województwa pomorskiego* (jak przyp. 38), s. 164.

⁵⁰ M. Bär, *Westpreußen* (jak przyp. 15), Bd. 1, Leipzig 1909, s. 98; S. Cackowski, *Początki rządów pruskich (1772–1815)*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 263 nn; A. Groth, *Świecie n/ Wisłą w 1778 r.*, w: *Primum vivere deinde philosophari: o ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej*, pod red. M. Białokura, Toruń 2009, s. 515.

⁵¹ J. Muszyńska-Zygmańska, *Wielkopolska w powstaniu kościuszkowskim*, Poznań 1947, s. 91.

⁵² K. Wajda, *Świecie i powiat świecki w czasach zaboru pruskiego (1815–1919)*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), s. 284 nn.

⁵³ S. Cackowski, *Początki rządów* (jak przyp. 5), s. 270 n; A. Groth, *Małe miasta* (jak przyp. 25), s. 37, 52.

⁵⁴ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 233, tab. 6; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (jak przyp. 25), s. 146.

⁵⁵ K.Wajda, *Świecie* (jak przyp. 52), s. 294, tab. 3.

⁵⁶ M. Wojciechowski, *W okresie II Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Dzieje Świecia* (jak przyp. 1), t. 2, s. 6; T. Gembicki, W. Kuberski, *Rozwój gospodarczy w latach 1945–1975*, w: ibidem, s. 134; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, Warszawa 2012, tab. 26.

⁵⁷ H. Fuhst, *Die Grund- bzw. Hauseigentümer* (jak przyp. 15), s. 136–141; zob. też A. Groth, *Małe miasta* (jak przyp. 25), s. 146.

⁵⁸ K. Wajda, *Świecie i powiat* (jak przyp. 53), s. 291.

⁵⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Świecia, sygn.. 199/24–26; H. Rasmus, *Schwetz (Świecie n. W.)* (jak przyp. 46), s. 79.

⁶⁰ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign., 1. HA, 77, Tit. 2335, nr 2, Bd. 1, s. 8–9.

⁶¹ K. Wajda, *Świecie i powiat* (jak przyp. 52), s. 291, 312.

⁶² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign., 1. HA, 77, Tit. 2335, nr 2, Bd. 1, s. 9, 41v.

⁶³ G. Kötz, *Verlegung der Stadt* (jak przyp. 31), s. 8–9.

⁶⁴ Ibidem, s. 15.

⁶⁵ H. Rasmus, *Schwetz* (jak przyp. 46), s. 272; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. 1. HA, 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 1, s. 9.

⁶⁶ Ibidem, s. 155.

⁶⁷ H. Grunau, *Die ersten 40 Jahre der Westpreußischen Provinzial-Irren-Anstalt zu Schwetz*, Danzig 1897, s. 2; H. Rasmus, *Schwetz* (jak przyp. 46), s. 77.

⁶⁸ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, sygn. 1. HA, 77, Tit. 2335, nr 2, Bd. 1, s. 228.

⁶⁹ G. Gerlich, *Statistische Beschreibung des Schwetzer Kreises*, Schwetz 1878, s. 65.

⁷⁰ G. Kötz, *Geschichte der Stadt Schwetz seit der preußischen Besitzergreifung (1772)*, Marienwerder 1904, s. 21, 24, 33, 41; H. Rasmus, *Schwetz* (jak przyp. 46), s. 218, 222, 272; E. Schröder, *Die evangelische Kirche in Schwetz: Gemeinschaftswerk von Gemeinde, König und Gustav-Adolf-Verein*, „Wstpreussen-Jahrbuch”, Bd. 46, 1996, s. 82–84; Z. Karpus, *Żydzi w Świeciu i powiecie w okresie międzywojennym*, w: *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 113.

⁷¹ K. Wajda, *Świecie i powiat* (jak przyp. 52), s. 285; K. Halicki, *Szkice z dziejów Świecia*, Bydgoszcz 2012, s. 175.

⁷² H. Rasmus, *Schwetz* (jak przyp. 46), s. 275; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta m. Świecia, sygn. 199/16–18.

⁷³ T. Gembicki, W. Kuberski, *Rozwój gospodarczy* (jak przyp. 56), s. 164 n.

SCHWETZ

GESCHICHTE UND RÄUMLICHE ENTWICKLUNG

Die Stadt Schwetz liegt an der Mündung des Flusses Schwarzwasser in die Weichsel, auf dem Gebiet von zwei physiographischen Einheiten: einer steil zur Weichsel hinuntersenkenden Moränenhochebene und einem Flusstal. Die erste Quellenangabe über Schwetz stammt aus dem Jahre 1198, die ältesten Siedlungsspuren auf dem Gebiet der Stadt und ihrer Umgebung gehen jedoch auf die frühere Steinzeit – das Neolithikum (4200–1700 v.u.Z.) zurück. In der Bronzezeit (1700–650 v.u.Z.) wurde die Schwetzer Gegend vom Volk der Trzciniec-Kultur (1450–1200 v.u.Z.) sowie der Lausitzer Kultur (1200–650 v.u.Z.) besiedelt, aus der sich am Anfang der Eisenzeit die ostpommersche Kultur (650–125 v.u.Z.) entwickelte. In der Zeit der römischen Einflüsse (1.–4. Jahrhundert u.Z.) strömten germanische Völker aus Skandinavien in die Gebiete an der niederen Weichsel, welche die sog. Wielbark-Kultur herausbildeten¹. In der Nähe des späteren Schwetz überquerte vom linken zum rechten Ufer der Bernsteinweg die Weichsel, der das Territorium des Römischen Reiches mit der Ostseeküste verband. Seit dem 4. Jahrhundert u. Z. verzeichnet sich ein deutlicher kultureller Rückgang, der durch den Abzug des Volkes der Wielbark-Kultur in den Süden bedingt war. Eine neue Phase der Besiedlung, verbunden mit dem Auftreten slawischer Bevölkerung, begann in der Schwetzer Gegend in der Mitte des 7. Jahrhunderts.

Im frühen Mittelalter war der Hauptpunkt der Ansiedlung in Schwetzer Gegend die am Weichselübergang gelegene Burg in Gruzno. Im letzten Viertel des 10. Jahrhunderts wurden die Gebiete Pommerellens von Mieszko I. in den sich bildenden polnischen Staat eingegliedert². In den Jahren 1034–1038 befreiten sich die pommerellischen Stämme aus der Oberhoheit der Piasten und erst Boleslaus III. Schiefmund eroberte sie nach langwierigen Kämpfen (1113–1116) erneut. In der Zeit der Unabhängigkeit vom polnischen Staat bildeten sich auf dem Gebiet an der niederen Weichsel einige Burgkreise, über die Häuptlinge regierten, die den Familien der dortigen pommerellischen Machthaber entstammten. Zum Sitz des Herrschers eines solchen Territoriums wurde die im 11.–12. Jahrhundert erbaute Burg in Schwetz³. Bis zum heutigen Tag ist es den Archäologen nicht gelungen, ihre Spuren zu finden. Nach einer der Hypothesen soll sie auf dem Gelände des im 19. Jahrhundert gegründeten Krankenhauses für psychisch Kranke gelegen haben⁴. Seit dem Anfang des 11. Jahrhunderts zeichnet sich die Besiedlung der Schwetzer Region durch eine intensive Entwicklung aus. Nach der Angliederung Pommerellens an den polnischen Staat behielt die dortige Herzogsdynastie, welche die Oberhoheit der Piasten anerkannte, die Macht über den Schwetzer Kreis. Ihr letzter Vertreter war der 1198 als „princeps“ erwähnte Grzymisław. In diesem Jahre wurde die Weihe der vom Herzog gestifteten Burgkirche der Heiligen Jungfrau Maria vollzogen⁵. In der Stiftungsurkunde erscheint zum ersten Mal der Name Schwetz, der in der Form „Zwece“ aufgezeichnet ist, auf dessen Grundlage sich die deutsche Bezeichnung Schwetz, die in den Quellen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts erscheint, herausbildete. In der slawischen Sprache bedeutete Schwetz/Świecie eine leuchtende Stelle⁶.

Am Anfang des 13. Jahrhunderts, nach dem erblosen Tod von Grzymisław, wurde das Territorium des Schwetzer Herzogtums durch die Danziger Herzöge übernommen, und die Burg in Schwetz wurde zum Zentrum eines Verwaltungsbezirks – der Kastellanei (der Schwetzer Burggraf wird erstmals 1238 in den Quellen genannt) – und zu einer der herzoglichen Residenzen. Nach der im Jahre 1217 durchgeführten Teilung Pommerellens unter die Söhne des verstorbenen Herzogs Sambor fiel der Schwetzer Teil an Warcisław. Nach seinem Tode übernahm der Danziger Herzog Świętopełk die Hoheit über dieses Gebiet. Er richtete in Schwetz eine Zollkammer ein und ließ 1245 eine neue Burg bauen, in der Gabelung zwischen Weichsel und Schwarzwasser, auf dem Areal, auf dem später die Burg des Deutschen Ordens entstand⁷. Die gut befestigte Burg sowie die Zollkammer führten dazu, dass Schwetz zur wichtigsten Verwaltungs- und Militärstelle im südlichen Teil des Danziger Herzogtums wurde. Gegen 1260 übertrug Herzog Świętopełk die Macht über das Gebiet an seinen ältesten Sohn Mściwój II., der 1264 in Quellen mit dem Titel eines Schwetzer Herzogs erwähnt wird. Dank der Unterstützung des großpolnischen Herzogs Bolesław des Frommen gelang es ihm 1271/72, den Angriff der brandenburgischen Markgrafen abzuwehren und das gesamte Territorium Pommerellens unter seiner Macht zu vereinigen. Infolge des 1282 nach dem Tod des Danziger Herzogs geschlossenen Vertrags wurde die Oberhoheit über das Gebiet durch den Herrscher Großpolens übernommen und dieses in das 1295 erneuerte Königtum Polen eingegliedert⁸. Zur weiteren Änderung der terri-

torialen Zugehörigkeit von Schwetz kam es infolge des Angriffs des Deutschen Ordens. Die Eroberung der durch die pommerellische und kujawische Ritterschaft verteidigten Burg durch die Ordenstruppen im September 1309, nach zweimonatiger Belagerung, bildete die letzte Etappe der Unterwerfung Pommerellens⁹.

Die älteste Handwerks- und Handelssiedlung entwickelte sich im 13. Jahrhundert in der Nähe der ersten Burggründung, die auf der hohen Anhöhe an der Weichsel gelegen war. Die erhaltenen Quellen erlauben es leider nicht, ihre genaue Entstehungszeit zu bestimmen. Die ersten Angaben über die Stadt Schwetz enthalten erst Quellenüberlieferungen aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts: das im Jahre 1310 ausgestellte Dokument der Übertragung von Pommerellen an den Deutschen Orden durch den brandenburgischen Markgrafen Waldemar, Zeugenaussagen beim Prozess zwischen Polen und dem Deutschen Orden im Jahre 1320 sowie die Lokationsurkunde aus dem Jahre 1338¹⁰. Man kann vermuten, dass sich die städtische Siedlung in Schwetz im 13. Jahrhundert noch in der ersten Entwicklungsphase befand, denn es haben sich keinerlei Informationen über die Verleihung von Stadtrechten erhalten. Unter dieser Hinsicht wich ihre Bedeutung von der anderer pommerellischer Städte wie Danzig, Dirschau, Mewe und Neuenburg ab¹¹. Unter den stadtbildenden Faktoren sollte auf die Verwaltungs- und Wirtschaftsfunktionen der Burg sowie auf ihre günstige Lage an der Weichsel, dem wichtigsten Handelsweg, der die Ostseeküste mit dem Süden verband, sowie an der Kreuzung wichtiger Handelslandstraßen, des Weges von Kujawien nach Danzig und der Route, die vom Westen über Konitz, Tuchel und Schwetz ins Kulmer Land führte, hingewiesen werden.

Unter der Herrschaft des Deutschen Ordens spielte Schwetz als Komturssitz (seit 1320) weiterhin die Rolle eines Verwaltungszentrums. Die Nähe zur Grenze mit Polen führte dazu, dass seine militärische Bedeutung stieg. Allmählich entwickelte sich die ehemalige Stadtsiedlung, gelegen auf der hohen Terrasse, die in der Zeit der Kämpfe um Schwetz im Sommer 1309 nicht zerstört wurde. Einen Wendepunkt im Prozess der Herausbildung der Stadtgemeinde bedeutete die Ausstellung der Lokationsurkunde durch Hochmeister Dietrich von Altenburg am 25. Juli 1338, kraft derer die Stadteinwohner Kulmer Recht und einen Landbesitz von ca. 200 Hufen erhielten. Mit jedem Stadtgrundstück waren ein Garten und eine Wiese verbunden. Der Landesherr übergab den Einwohnern auch die Hälfte der Gebühren von Markteinrichtungen (Brot- und Fleischbänken) sowie vom Kaufhaus. Das Privileg bestimmte auch die Grundzüge der Stadtordnung. Die Einwohner bekamen das Recht zur Wahl des Schultheißen, d.h. des Richters, sowie der Stadträte und des Bürgermeisters, jedoch nur von Kandidaten, die der Deutsche Orden akzeptierte. Ohne Zustimmung des Landesherren durften die Einwohner keine Willküren erlassen¹².

Sicherlich wurde das Privileg des Jahres 1338 der Siedlung verliehen, die sich schon seit dem 13. Jahrhundert auf der hohen Terrasse auf dem linken Weichselufer entwickelte. Man kann aber vermuten, dass im Moment seiner Ausstellung der Deutsche Orden bereits die Verlegung der Stadt auf das an die Ordensburg grenzende Gebiet in der Gabelung zwischen der Weichsel und Schwarzwasser plante. Bemerkenswert ist die Tatsache, dass gerade der Hochmeister Dietrich von Altenburg (1335–1341) die neue Steinburg zu errichten begann¹³. Die Gründungsurkunde und die Verlegung der Stadt standen also im Zusammenhang mit dem Streben des Deutschen Ordens nach der Zusammenfassung der Stadt und der Burg in einem einheitlichen Verteidigungssystem. Von der östlichen, südlichen und nördlichen Seite lehnten die Burgmauern an die Weichsel und Schwarzwasser, die Stadt dagegen sollte den Zutritt zur Burg von der westlichen Seite versperren, da wo es keine natürlichen Grenzen gab. Die Translokation der Stadt wurde Schritt für Schritt zwischen 1338 und 1375 vollzogen; das Enddatum ist durch den Baubeginn der Verteidigungsmauern bestimmt. Der Umzug der Stadtbürger auf das neue Gebiet wurde sicherlich durch den Brand, der vor 1375 die alte Stadt zerstörte, beschleunigt¹⁴. Die neue Stadt wurde auf dem Plan eines Vierecks von 350 m Länge und 125 m Breite, auf der Linie Ost-West verlängert, vermessen. Seine Fläche betrug ca. 6 ha. Wahrscheinlich wurde der Stadtraum ursprünglich auf etwa 140 Grundstücke verteilt, deren Abmaße in der Lokationsurkunde festgelegt wurden: 2 Ruten breit und 10 Ruten tief (ca. 8,6 x 43 m). In den nächsten Jahrhunderten schwankte die Zahl der Grundstücke: 1570 befanden sich auf dem Stadtgebiet innerhalb der Mauer 103 Häuser, 1772 105 und 54 in den Vorstädten, 1795 137 Häuser¹⁵. Außer vollwertigen Grundstücken entstanden auch kleinere

Parzellen, auf denen sog. Buden erbaut wurden. Nach den vollständigsten Angaben waren im Jahre 1795 11 Buden auf dem Markt platziert, und 68 an der Stadtmauer (spätere Blankowannestraße). Von der Bebauung durch Stadtbürger wurde der zentrale Raum, der für den Markt bestimmt war, ausgenommen ebenso wie der Raum in der nordwestlichen Ecke, wo die Pfarrkirche St. Stanislaus und Hl. Jungfrau Maria sowie Pfarrhaus und Schule errichtet wurden. Im Verkehrssystem der Stadt spielten zwei parallel auf der Ost-West-Achse angelegte Straßen die bedeutendste Rolle. Die Kulmer Straße führte vom Kulmer Tor – in der westlichen Mauerstrecke platziert – zum Markt. Ihre Verlängerung war die Schlossstraße, die den Markt mit dem Schlosstor verband. Die nördliche Verkehrsroute, die erst im 17. Jahrhundert erwähnt wird, die Kirchen- und Herren-Straße, verband den Markt und den östlichen Teil der Stadt mit der Kirche. Von den Querstraßen hatte lediglich die Brückenstraße, die zum Markttor (auch Graudenzter Tor genannt) und der Brücke über die Schwarzwasser führte, eine größere Bedeutung¹⁶. Auf dem Markt befanden sich das Rathaus sowie Fleischbänke (18 im Jahre 1453) und Brotbänke (19 im Jahre 1446)¹⁷. Im Jahre 1375 wurden die bis 1389 fortgeführten Arbeiten an den Verteidigungsmauern begonnen. Für dieses Vorhaben wurden 1110 Mark, davon 2/3 städtische Gelder und 1/3 aus der Kasse des Landesherrn, ausgegeben. Der Hochmeister bezahlte im Jahr 1441 auch die Hälfte der Kosten für die Stärkung des Verteidigungssystems durch die Errichtung einer Plankenbefestigung vor den Stadtmauern¹⁸.

Schwetz gehörte zu wenigen Kleinstädten, die bereits im Mittelalter gut bewirtschaftete Vorstädte besaßen. An der südlichen Seite, zwischen der Stadtmauer und der Weichsel, befand sich die Hafenvorstadt mit einem Flusshafen und Speichern. In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts begann die Ansiedlung auf der äußeren Vorstadt, die sich an die Stadtmauer anlehnte. Am Ausgang des 18. Jahrhunderts befanden sich auf diesem Gebiet 32 Buden. Das Gebiet vor dem Kulmer Tor nahmen Wiesen und ein Rossgarten ein. Im Jahre 1421 wurde es in Gärten aufgeteilt, die durch Verlosung den Stadtgrundstücken zugeteilt wurden. Gärten befanden sich auch im nördlichen Vorstadt, der sich auf den Hügeln vor dem Brückentor ausdehnte. Auf diesem Gebiet lagen auch Weinberge, Ziegelwerk und Kalkbrennerei. Auf dem linken Ufer des Schwarzwassers befanden sich Holzlager. Bis zum Ausgang des Mittelalters blieben auch noch die Elemente der räumlichen Struktur der ehemaligen Stadt auf der Weichselterasse erhalten, im Jahre 1419 werden noch die auf ihrem Gebiet gelegenen Stockgasse und Quergassen sowie der Gefängnisstock erwähnt. In diesem Jahr wurden auf dem Gelände der Altstadt neue Gärten vermessen, die den Bürgerhäusern zugeteilt wurden¹⁹.

Die Verlegung der Stadt auf das Areal der Gabelung zwischen Schwarzwasser und der Weichsel verband sich mit dem Anfang des Burgenbaus durch den Deutschen Orden. Wahrscheinlich nutzte der Deutsche Orden nach der Besetzung von Schwetz noch für einige Zeit die alten Befestigungen der Burg der pommerellischen Herzöge. Die wichtigsten Bauarbeiten wurden in den Jahren 1338–1348 durchgeführt, damals wurde das Hochschloss mit Ecktürmen errichtet²⁰. Der Zugang zum Schloss war durch zwei Vorburgen geschützt. In der Zeit der Belagerung durch polnische Truppen und Truppen des Preußischen Bundes im Jahr 1461 wurden der südliche und der westliche Flügel des Schlosses erheblich beschädigt. Nach dem Thorer Frieden 1466 beseitigte man die Schäden und das Schloss wurde zur Residenz des Starosten. Im Jahre 1655 wurde das Schloss wieder durch schwedische Truppen zerstört und verbrannt. Als Ruine blieb es bis in die 40er Jahre des 19. Jahrhunderts erhalten, als mit den ersten Restaurierungsarbeiten begonnen wurde²¹.

Das wirtschaftliche Leben der Stadt im Mittelalter war vor allem mit der Landwirtschaft und dem Handwerk verbunden. Unter den handwerklichen Berufen spielten die Fleischer eine besondere Rolle. Der große Landbesitz, der im Privileg aus dem Jahre 1338 verliehen worden war, führte dazu, dass Landwirtschaft und Viehzucht eine bedeutende Rolle im städtischen Wirtschaftsleben spielten. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts setzt der Prozess der zunehmenden Agrarisierung der Stadtwirtschaft ein. Im Jahre 1419 verlieh Hochmeister Michael Küchmeister der Stadt 13,5 Hufen im Vorwerk Neuhof, die dann als Gärten vermessen und den Grundstücken zugewiesen wurden. In diesem Jahr hat der Stadtrat auch die auf dem Gelände der Altstadt gelegenen Gärten dem städtischen Hausbesitz zugeteilt. Im Jahre 1424 vergrößerte der Deutsche Orden den städtischen Landbesitz um 4 Hufen Waldes und 22 Morgen Weiden im Dorf Mesewitz²².

Die Bedeutung von Schwetz für den Handel beschränkte sich auf den lokalen Kleinhandel mit Lebensmitteln und Produkten des hiesigen Handwerks. Das wichtigste Ereignis im Handelsleben der Stadt Schwetz war der Jahrmarkt, der in den Tagen vom 27. bis 29. September, verbunden mit der Ablassfeier für St. Stanislaus, den Schutzheiligen der Pfarrkirche, stattfand²³. Für den Handel, der auf der Weichselroute geführt wurde, spielte der Hafen in Schwetz keine größere Rolle, er war alleine der Ankaufspunkt für Getreide auf dem hiesigen Markt sowie eine Handelsstelle für Holz- und Waldprodukte aus der Tucheler Heide (Teer, Pech), die auf der Schwarzwasser geflößt oder auf dem Landweg gebracht wurden. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts sind Handelskontakte der Schwetzer Bürger mit Danziger Kaufleuten belegt²⁴.

Der einzige Hinweis, der uns die Bevölkerung von Schwetz im Mittelalter und in der Neuzeit schätzen lässt, ist die Zahl der Parzellen. In Analogie zu anderen Städten sollte dabei angenommen werden, dass um die Mitte

des 15. Jahrhunderts nicht alle Grundstücke besiedelt waren. Es scheint also, dass die Stadt ca. 500–600 Einwohner zählte. Nach dem Rückgang der Besiedelung in der Zeit des Dreizehnjährigen Krieges (1454–1466) beginnt in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts ein bis in die zwanziger Jahre des 17. Jahrhunderts dauernder Anstieg der Bevölkerungszahl (im Jahre 1570 wurde 1194 Personen gezählt). Zum nächsten Rückgang der Bevölkerungszahl kam es dann in der Mitte des 17. Jahrhunderts (im Jahre 1662 auf 570 Personen). Erst nach über hundert Jahren baute die Stadt ihr Bevölkerungspotential wieder auf, im Jahre 1773 zählte sie 1079 Einwohner²⁵. Aus der Analyse der Namen und Vornamen der Personen, die im ältesten Stadtbuch erscheinen, geht hervor, dass in der Mitte des 14. Jahrhunderts und am Anfang des 15. Jahrhunderts in der Stadt Bevölkerung deutscher und slawischer (pommerellischer und polnischer) Abstammung wohnte. Das zahlenmäßige Verhältnis zwischen diesen ethnischen Gruppen ist jedoch schwer festzustellen. Die deutschen Bürger überwogen wahrscheinlich in der Führungsgruppe, die slawische Bevölkerung dominierte dagegen in der Mittel- und Unterschicht²⁶. Aufgrund der Beobachtungen der Veränderungen in der ethnischen Struktur der Einwohner der pommerellischen Städte und des Kulmer Landes kann man vermuten, dass sich auch in Schwetz im 15. Jahrhundert ein Prozess vollzog, in dem die slawische Bevölkerung zunehmend an Bedeutung gewann. Aufgrund der Namen, die im Kopfsteuerregister aus dem Jahre 1662 eingetragen sind, kann man annehmen, dass Polen ungefähr 90% der Einwohner ausmachten²⁷. Im Mittelalter dominierten in der Stadtkanzlei Deutsch und Latein, in der Neuzeit dagegen wurden Rechnungen und Bücher in polnischer und lateinischer Sprache angelegt²⁸. Die Gesellschaft der kleinen Städte war durch eine relativ egalitäre Vermögensstruktur charakterisiert. Jedoch zeichneten sich in Schwetz in der Zeit des Übergangs vom 14. zum 15. Jahrhundert gerade die Personen aus der Führungsgruppe durch ein besonderes Vermögen aus. Der Ratsherr Gottfried besaß einen Speicher am Ufer, ein Haus in der Stadt sowie drei Gärten und Felder außerhalb der Stadtmauer, ein anderer Ratsherr Johann Pluskows, 1400 gestorben, hinterließ 200 Mark für den Bau der Pfarrkirche²⁹.

Einen großen Einfluss auf die Besiedlung der Stadt und ihre Einwohner übten Brände und Kriegsschäden aus. Im Jahre 1440 wurde die Stadtbebauung durch einen Brand zerstört³⁰, und 1445 vernichtete ein Hochwasser städtische Wiesen und Felder, was einen Teil der Einwohner zum Verlassen der Stadt zwang. Überschwemmungen suchten die Stadt und ihre Umgebung wieder in den Jahren 1496, 1540, 1674, 1745, 1813, 1816 heim³¹. Im Herbst 1410 verwüsteten die aus Pommerellen abziehenden polnischen Truppen die Stadt, und am 10. Juli 1455 wurden die Häuser der Stadt durch die Söldner des Deutschen Ordens verbrannt. Für über hundert Jahre wurde die Bevölkerungs- und Wirtschaftsentwicklung von Schwetz durch die Schäden während der polnisch-schwedischen Kriege in der Mitte des 17. Jahrhunderts unterbrochen. Während des ersten Krieges (1626–1635) wurde die Stadt durch schwedische Soldaten geplündert und teilweise verbrannt. In der Zeit des Krieges in den Jahren 1655–1660 verbrannten schwedische Truppen am 23. April 1656 sogar die ganze Stadt; erst im Jahre 1664 begannen die Stadtbürger wieder mit dem Wiederaufbau ihrer Häuser. Schwetz wurde erneut während des Nordischen Krieges (1700–1721) im Jahre 1703 durch schwedische Truppen besetzt, und in den Jahren 1709–1711 wütete die schwarze Pest in der durch Plünderungen und Kriegskontributionen schwer in Mitleidenschaft gezogenen Stadt³².

Die Stadtverfassung war durch die Lokationsurkunde aus dem Jahre 1338 sowie durch das Kulmer Recht bestimmt. Das wichtigste Verwaltungsorgan der Stadt war der Rat, der aus sieben Ratsherren und dem Bürgermeister bestand. Er regierte über das Vermögen der Gemeinde, vertrat sie nach außen, wachte über die Ordnung und Sicherheit der Stadt. Mit der Zustimmung des Landesherrn durfte der Rat Willküren festlegen, welche innere Angelegenheiten regelten. Das zweite Selbstverwaltungsorgan bildete die Stadtbank, an deren Spitze der Vogt bzw. Richter stand. Nach Quellenangaben aus dem 16. Jahrhundert saßen im Schwetzer Schöffengericht sechs Schöffen. Die Zuständigkeiten des Stadtgerichtes bezogen sich lediglich auf die sog. untere Gerichtsbarkeit, Strafsachen dagegen unterlagen der Hoheit des Landesherrn. Die Stadtbürger besaßen das Recht, den Bürgermeister, die Ratsherren und den Vogt zu wählen, die Wahl jedoch bedurfte der Bestätigung durch den Komtur und nach 1466 durch den Starosten. Im 16. Jahrhundert erschien in Schwetz ähnlich wie in anderen Städten des Königlichen Preußens die sog. Dritte Ordnung, die sich aus zehn durch die Gemeinde gewählten Bürgern zusammensetzte. Ihre Hauptaufgabe bestand darin, die Stadtfinanzen und die Tätigkeit des Stadtrates zu kontrollieren³³.

Nach der Niederlage des Deutschen Ordens bei Tannenberg am 15. Juli 1410 unterwarf sich Schwetz, ähnlich wie andere Städte Pommerellens, dem polnischen König. Die Burgbesatzung setzte sich jedoch dagegen zur Wehr. Nachdem der polnische König die Belagerung der Marienburg aufgehoben hatte, deren Verteidigung der Schwetzer Komtur Heinrich von Plauen organisierte, zog sich die polnisch-litauische Armee im Herbst 1410 aus dem Territorium des Deutschordensstaates zurück. Im Oktober verließ die polnische Besatzung auch Schwetz³⁴. In der Zeit des Konflikts des Deutschen Ordens mit der Ständeopposition in der Mitte des 15. Jahrhunderts wurden die kleinen Städte stärker in die Innenpolitik einbezogen und ihre Vertreter wurden zu Ständetagen eingeladen. Zwar hingte der Schwetzer Rat am 5. Mai 1440 sein Siegel an die Gründungsurkunde des Preußischen Bundes – einer Konföderation der preußischen Städte und Ritterschaft –, aber die Vertreter der in diesem Jahre durch einen Brand zerstörten Stadt

erscheinen seltener als die Vertreter anderer Nachbarstädte an der Weichsel (Neuenburg, Graudenz, Mewe) auf Versammlungen der Städte und Ritterschaft³⁵. Der Ausbruch des Aufstandes der preußischen Städte gegen die Herrschaft des Deutschen Ordens im Februar 1454 eröffnete eine neue Periode in der Geschichte von Schwetz. Am 6. Februar griffen die Truppen des Preußischen Bundes, mit Unterstützung der Ritterschaft des Schwetzer Landes und wahrscheinlich auch der Bürger die Ordensburg an, deren Besatzung nach zweiwöchiger Belagerung kapitulierte. Verheerend erwies sich für Schwetz der unerwartete Angriff der Söldnertruppen des Deutschen Ordens, die die Stadt am 10. Juli 1455 vollständig zerstörten. Am 11. November 1460 wurde die Schwetzer Burg durch den im Dienst des Hochmeisters stehenden Führer der böhmischen Söldnertruppen Bernhard von Zinnenberg besetzt. Erst am 16. Oktober 1461 gelang es den polnischen Truppen und den Truppen des preußischen Bundes, die Burg wieder zu besetzen³⁶. Den langjährigen Kampf der durch den polnischen König unterstützten preußischen Stände gegen den Deutschen Orden beendete der II. Thorner Friede, infolge dessen Pommerellen, somit auch Schwetz, in das polnische Königreich eingegliedert wurden.

In der neuen politischen und verfassungsterritorialen Struktur wurde die ehemalige Komturei, nach der Vornahme geringer Veränderungen im Verlauf der Grenzen, in einen Landkreis umgewandelt. Auf der Burg in Schwetz residierte der Starost, der die königlichen Güter verwaltete und die königliche Macht gegenüber Bürgern und Landvolk vertrat. In Schwetz befand sich auch das Landgericht für den Adel aus dem Gebiet des Landkreises, hier fanden Versammlungen des Adels vor der Generalversammlung des Königlichen Preußens statt, an deren Tagungen bis 1662 auch eine Vertretung der Bürger teilnahm³⁷.

In der wirtschaftlichen Entwicklung von Schwetz in der Zeit vom 16. zum 18. Jahrhundert spielten ähnlich wie im Mittelalter hauptsächlich Handwerk und Landwirtschaft, weniger der Handel, die Hauptrolle. Im Jahre 1570 befanden sich in der Stadt 80 Handwerksbetriebe, darunter 16 Schuhmacher-, 13 Schneider-, 12 Fleischer-, 11 Bäckerbetriebe sowie 5 Schmiede-, 9 Töpferwerkstätten. Außerdem besaßen Kürschner, Böttcher, Tischler, Gerber, Leinweber und Tuchmacher jeweils eine oder zwei Werkstätten. Die bestentwickelten Produktionsgewerbe waren Lebensmittel- (23 Werkstätten), Leder- (20 Werkstätten) sowie Textilgewerbe (18 Werkstätten)³⁸. Zur Lebensmittelbranche sollte auch die Bierherstellung gerechnet werden. Damit beschäftigten sich vor allem Mitglieder der Brauerzunft, die für den Verkauf produzierten, sowie Bürger, welche Bier für ihren eigenen Gebrauch brauten. 1772 wohnten in der Stadt 53 Bierbrauer und 6 Branntweinbrenner³⁹. Jeder Parzelle in der Stadt waren ein Garten und ein Feldstück zugeordnet, aus diesem Grunde bildete die Landwirtschaft eine der wesentlichen Grundlagen für den Unterhalt der Bürger. Nach Angaben für das Jahr 1772 züchteten die Bürger 200 Pferde, 410 Stück Vieh, 100 Schafe und 400 Schweine⁴⁰. Unter den angebauten Pflanzen spielten Industriepflanzen (Gerste, Lein), die zur Herstellung von Bier und Textilien genutzt wurden, eine wichtige Rolle. Der Kleinhandel fand auf dem allwöchentlichen Markt statt, und der ständige Verkauf wurde in Handwerkskrämereien, Brotbänken, Fleischbänken, Schenken und im Gildenhaus betrieben. In den Strukturen des regionalen und Fernhandels spielte Schwetz keine größere Rolle. Im Gegensatz zu anderen pommerellischen Städten fand hier nur ein Jahrmarkt statt. Im 16. Jahrhundert beteiligte sich eine kleine Gruppe der Kaufleute und Schiffer am Weichsel-Handel, indem sie hauptsächlich Handel mit auf der Schwarzwasser gefloßten Waldprodukten aus Tucheler Heide betrieben. Im 17. Jahrhundert jedoch brach infolge der Konkurrenz von der Seite des Adels und Danzigs die Beteiligung der kleinen pommerellischen Städte am Weichsel-Handel zusammen⁴¹.

Schwetz lag auf dem Gebiet des Bistums Włocławek (Leslau), in dessen Rahmen Pommerellen seit den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts ein pommerellisches Erzdiakonat bildete. Die erste Angabe über Schwetzer Kirche betrifft die Einweihung der Burgkirche im Jahre 1198 mit dem Patronat der Heiligen Jungfrau Maria. Zumindest seit den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts bestand dort eine Kanonikergruppe, deren Mitglieder u.a. Seelsorgedienste für Einwohner der sich bei der Burg entwickelnden Siedlung leisteten⁴². Wahrscheinlich wurde am Ausgang des 13. Jahrhunderts der Burgkirche das zweite Patrozinium St. Stanislaus verliehen. Im Jahre 1338 wird die Kirche zur Heiligen Jungfrau Maria und zum Heiligen Stanislaus als Stadtpfarrkirche erwähnt. Nach der Verlegung der Stadt wurde auch die Pfarrkirche auf das neue Gebiet versetzt, ihre Aufrichtung in der nördlich-westlichen Stadtecke wurde wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts begonnen⁴³. Das Patronatsrecht über die Schwetzer Pfarrkirche gehörte dem Deutschen Orden und nach 1466 dem polnischen König. Im Jahre 1441 erscheint in den Quellen die erste Angabe über die Pfarrschule, die sich auf dem Kirchhof befand⁴⁴. Gegen Ende des 16. Jahrhunderts gehörte die durch Jesuiten geführte Pfarrschule zu den besten in Pommerellen, und 1583 lernten dort 50 Jungen. Im Jahre 1751 bestand neben der polnischen Pfarrschule auch eine deutsche. Mittelalterliche Wurzeln haben gewiss auch das Hospital und die Kapelle zum Heiligen Georg, die sich in der Vorstadt befanden und die zum ersten Mal erst im 17. Jahrhundert genannt werden. Im Jahre 1751 hatte diese Anstalt sechs Bewohner. Darüber hinaus bestand auf dem Gebiet der Stadt um die Mitte des 18. Jahrhunderts ein Hospital für zwölf Arme und ein getrenntes kleines Hospital für Frauen⁴⁵. Die Reformation gewann unter den Schwetzer Bürgern keinen größeren Einfluss. Das 1590 durch den König Sigismund III. Wasa

erlassene Verbot, Protestanten in das Stadtrecht aufzunehmen, wurde durch das Stadtrecht nicht rigoros gehalten, eine evangelische Pfarrei entstand jedoch erst in den Jahren 1773–1775⁴⁶. Bis 1775 fanden protestantische Gottesdienste in einem am Schwarzwasserufer gelegenen Privathaus statt. Die evangelische Kirche wurde erst im Jahre 1795 an der nordwestlichen Ecke des Marktes errichtet⁴⁷. In der Neuzeit befand sich außerhalb der Stadtmauer, auf der Weichselterasse, eine Holzkirche zum Heiligen Michael, die 1624 durch den Orden der Bernhardiner übernommen wurde. Nach einem Kirchenbrand im Jahre 1670 bauten die Bernhardiner in den Jahren 1692–1720 eine neue Kirche und Klosterbauten. Die preußische Obrigkeit vollzog 1816 die Aufhebung des Klosters, und 1822 wurde in seinen Räumen ein Krankenhaus errichtet⁴⁸.

In der Zeit vom 16. bis zum 17. Jahrhundert traten keine größeren Veränderungen in der Topografie und der Bewirtschaftung des Stadtraumes auf. Sehr langsam vollzog sich zunächst der Wiederaufbau der Stadt nach ihrer Vernichtung im Jahre 1455. Selbst 1565 war ein großer Teil der Häuser immer noch nicht wiedererrichtet, und die Stadtmauer befand sich in einem sehr schlechten Zustand. Neben dem Rathaus, den Krämereien und Handelsbuden waren die wichtigsten öffentlichen Gebäude auf dem Stadtgebiet ein Gildehaus, das als Handelsstelle und Gasthof (erwähnt im Jahre 1615) fungierte, sowie ein Brauhaus am Graudener Tor (erwähnt im Jahre 1565). Die Gebiete, die außerhalb der Stadtmauer lagen, wurden vor allem als Wiesen und Gärten genutzt. Vorstädtische Siedlung entwickelte sich lediglich stärker auf der ehemaligen Vorburg sowie in der Gegend der alten pommerellischen Stadtsiedlung auf der Weichselterasse. Von den öffentlichen und industriellen Einrichtungen befanden sich einige in den Vorstädten: eine Badstube (genannt im Jahre 1565), ein Mälzhaus sowie eine Mühle in Przechowo. Auf dem Burggebiet standen eine Mühle und eine Brauerei, die vom Starosten im Jahre 1642 errichtet wurden⁴⁹.

Infolge der ersten Teilung Polens wurde Schwetz am 14. September 1772 durch das Königtum Preußen übernommen. In der neuen territorialen Verwaltungsordnung wurde der Schwetzer Landkreis aufgelöst und sein Gebiet in die Landkreise Konitz und Stargardt eingegliedert. Die Befugnisse der Selbstverwaltungsorgane wurden wesentlich beschränkt. Zwar blieb der Stadtrat als Hauptorgan der Lokalverwaltung erhalten, jedoch wurden die Gerichtsbarkeit und Steuerangelegenheiten durch staatliche Ämter übernommen⁵⁰. Eine kurze Episode war die Besetzung der Stadt in den Tagen vom 6. bis zum 13. Oktober 1794 während des Kościuszko-Aufstandes durch polnische Truppen unter Führung von General Josef Wybicki und die Berufung neuer Stadtbehörden mit dem Bürgermeister Melchior Gerłowski⁵¹. Die Niederlage Preußens im Krieg gegen Napoleon und der Einzug der französischen Armee in Großpolen ermöglichte erneut den Aufbau polnischer Truppen in Kujawien und Pommerellen, was unter anderem am 2. Januar 1807 die Besetzung von Schwetz durch eine von General Amikar Kosiński geführte Abteilung verursachte. Die erneuerte Eingliederung der Stadt in das Königreich Preußen nach dem Frieden in Tilsit (1807) schloss die Kriegsgeschichte von Schwetz noch nicht ab. Es wurde im Jahre 1813 durch aus Russland abziehende französische Truppen besetzt. Die Bürger waren gezwungen, die Soldaten zu unterhalten, und im Bernhardinerkloster wurde ein Soldatenkrankenhaus errichtet. Einen dauerhaften Frieden brachten erst die Niederlage Napoleons sowie die Bestimmungen des Wiener Kongresses 1815, kraft derer Pommerellen in den Grenzen Preußens blieb. Im Jahre 1818 wurde aufgrund der königlichen Verordnung über die Einteilung der Kreise vom 30. April 1815 der Schwetzer Kreis errichtet, mit Sitz der Kreisbehörde in Schwetz. Die Grenzen des Landkreises mit einer Fläche von 1669,93 km² blieben bis ins 20. Jahrhundert ohne größere Veränderungen erhalten⁵². Im Jahre 1920 wurde Schwetz, ähnlich wie Pommerellen, dem wiederaufgebauten polnischen Staat angeschlossen. Die Stadt erhielt den Status eines Sitzes der Kreisbehörde, des Starosten und Kreisrates. Der Stadtrat war das Organ der Selbstverwaltung in der Stadt. In den Jahren 1939–1945 befand sich Schwetz unter nationalsozialistischer Besatzung und wurde zusammen mit Reichsgau Danzig-Westpreußen in das III. Reich eingegliedert. Am 12. Februar 1945 wurde die Stadt durch Truppen der 65. sowjetischen Armee besetzt, und es begann der Wiederaufbau der Struktur der polnischen Verwaltungsbehörde. Bis 1974 blieb Schwetz der Sitz von Stadt- und Kreisbehörden. Infolge der Verwaltungsreform im Jahre 1975 wurden die Kreise aufgelöst; ihre Wiederherstellung, darunter auch die des Schwetzer Kreises in etwas veränderten Grenzen, erfolgte im Jahre 1998.

Die ersten 30 Jahre preußischer Regierung waren für die Entwicklung der Stadt eine erfolgreiche Zeit. Hauptsächlich infolge der Einwanderung aus den deutschen Ländern stieg die Zahl der Einwohner in den Jahren 1772–1804 um 40% (von 1630 auf 2350 Personen), und zugleich wuchs auch die Zahl der Häuser auf 252⁵³. Nach 1772 begannen sich Juden in Schwetz niederzulassen. Nach dem Stadtrecht aus dem Jahre 1774 lebten in der Stadt 1705 Einwohner, davon 955 Katholiken, 720 Protestanten und 30 Juden⁵⁴. Ein kleiner Rückgang der Bevölkerungszahl – auf 2040 Personen im Jahre 1816 – erfolgte während der napoleonischen Kriege (1807–1815). Im Laufe des nächsten Jahrzehntes wuchs die Bevölkerungszahl rapide (um 60%) auf 3255 Personen im Jahre 1828. Jedoch hemmten die Choleraepidemien (1831 und 1848) sowie eine wirtschaftliche Stagnation die weitere demografische Entwicklung der Stadt, so dass im Jahre 1852 in Schwetz nur 3660 Personen wohnten⁵⁵. Ein systematischer Anstieg der Bevölkerungszahl erfolgte in der Mitte des 19. Jahrhunderts, und im Jahre 1910 wohnten

in Schwetz 8042 Personen. Im Laufe des 19. Jahrhunderts stieg der Anteil der Katholiken von 48% im Jahre 1828 auf 62% 1905. Die Zahl der jüdischen Bevölkerung sank von 466 Personen (9,3%) im Jahre 1871 auf 363 Personen (4,7%) 1905. Die religiöse Aufteilung war jedoch keineswegs mit der nationalen Struktur identisch. Im Jahre 1905 erklärten 47,1% der Einwohner Polnisch zu ihrer Muttersprache und 52,9% Deutsch. Die deutsche Bevölkerung überwog deutlich unter den Wohlhabenden, die sich aktiv an Selbstverwaltungsbehörden beteiligten. Nach 1920 erfolgte der Abzug der Deutschen – ihr Anteil betrug im Jahre 1927 7,2%, 1934 6,5%, was einen bedeutenden Bevölkerungsrückgang verursachte. 1927 zählte Schwetz nur 6859 Einwohner, und erst im Jahre 1938 (mit 8513 Personen) wurde der Bevölkerungsstand der Zeit vor 1914 überschritten. Ein kleiner demografischer Rückgang (auf 8358 Personen im Jahre 1946) erfolgte während der nationalsozialistischen Besatzungszeit. Im ersten Jahrzehnt nach dem II. Weltkrieg kam es zu einem langsamen Bevölkerungszuwachs, erst in den sechziger Jahren wuchs die Bevölkerung in der Folge der Industrialisierung von 10,6 Tausend 1960 auf 18 Tausend 1970. Im Jahre 2012 zählte die Stadt 26574 Einwohner⁶⁶.

Im 19. Jahrhundert spielte das Handwerk in der wirtschaftlichen Struktur der Stadt weiterhin die führende Rolle. Nach einem Register aus dem Jahre 1795 wohnten in Schwetz 9 Kaufleute und 73 Handwerker, unter denen, ähnlich wie in der Neuzeit, Vertreter der Lederhandwerke (16 Schuhmacher, 4 Gerber, 3 Kürschner, 3 Färber, 2 Rierner, ein Sattler) sowie Vertreter der Lebensmittelhandwerke (8 Bäcker, 5 Fleischer) überwogen. Im Vergleich zur früheren Zeit ging dagegen die Zahl der Vertreter des Textilgewerbes (2 Schneider, ein Tuchmacher, ein Strumpfwirker) zurück, und es wuchs die Bedeutung des Metall- (4 Schmiede, 2 Schleifer, ein Kupferschmied, Schlosser, Nadler) sowie des Holzgewerbes (5 Böttcher, 2 Tischler, Zimmermann, Wagner, Brettsäger). Eine neue Berufsgruppe, die erst nach 1772 erschien, waren Berufsbeamte (12 Personen). Darüber hinaus erwähnt das Register noch einen Chirurgen, einen Musiker und 9 Lohnarbeiter⁶⁷. Ungünstig auf den Handel der pommerellischen Weichselstädte, darunter auch auf den von Schwetz, wirkten sich die Restriktionen des preußischen Staates aus, die dem polnischen Weichselhandel auferlegt wurden, und die damit verbundene Verlegung des Handelsverkehrs über den Bromberger Kanal zur Oder und nach Stettin. Eine erneuerte Belebung des Weichselflussverkehrs und des Handels erfolgten nach der zweiten Teilung Polens 1793, als Danzig dem preußischen Staat angeschlossen wurde. Die Hauptrolle in der Schwetzer Stadtwirtschaft spielten jedoch weiterhin Handwerk und Landwirtschaft. Im Jahre 1849 arbeiteten im Handwerk und kleinen Industriebetrieben (Ziegelwerk, Kalkbrennerei, Mühlen, Branntweinbrennereien, Brauereien) 245 Einwohner, im Handel 43 und in der Schifffahrt 54⁶⁸. Die Entwicklung der Industrie in Schwetz wurde durch das Fehlen einer günstigen Bahnverbindung behindert, denn die im Jahre 1852 eröffnete Eisenbahnlinie Bromberg-Danzig verlief einige Kilometer westlich von der Stadt, sowie durch die Lage der Stadt auf dem durch Weichsel-Überschwemmungen bedrohten Gelände. Eine Verbindung zur Linie Bromberg-Danzig erhielt die Stadt erst im Jahre 1888 durch den Bau einer 6,8 km langen Nebenstrecke zur Station Terespol. Am Anfang des 20. Jahrhunderts entstand das Projekt, eine Verbindung zum Eisenbahnknotenpunkt Laskowitz herzustellen. Leider machte der Ausbruch des Ersten Weltkrieges dieses Kleinbahnprojekt zunichte⁶⁹. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts waren die einzigen Industriebetriebe, die einige Personen beschäftigten, 2 Brauereien, 3 Mühlen und 4 Branntweinbrennereien⁶⁰. Im Jahre 1883 begann eine Zuckerfabrik ihre Produktion in Schwetz, der größte Industriebetrieb im Kreis, in dem 700 Personen arbeiteten. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts gehörten auch zwei Mühlen und das Sägewerk der Firma H. Bieber in Przechowo zu den größten Industriebetrieben⁶¹.

Die Lage von Schwetz in der Gabelung der Weichsel und der Schwarzwasser wurde in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum wichtigsten Hindernis für seine gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung. Im Jahr 1830 fanden sich in der Stadt 139 vollwertige Bürgerhäuser sowie 117 kleinere Häuser. Von diesen waren nur 35 Häuser gemauert; der Rest war als Fachwerk gebaut worden. Bis zum Jahr 1845 ging die Zahl der großen Häuser auf 136 und der kleinen Häuser auf 85 zurück⁶². Seit den 20er Jahren des 19. Jahrhunderts stieg die Überschwemmungsgefahr infolge der Regulierungsarbeiten im Weichselflussbett deutlich an. Nach vernichtenden Überschwemmungen in den Jahren 1827 und 1829 richteten die Stadtbehörden im Jahre 1830 eine Petition an den preußischen König und baten um eine Geldzuweisung für die Verlegung der Stadt auf das Hochland am linken Ufer der Schwarzwasser⁶³. Diese Bitte wurde jedoch abgelehnt. Erst nach der großen Sintflut von 1845 schickten staatliche Behörden Gutachter nach Schwetz, die den Bau einer neuen Stadtmauer und eines Deiches entlang der Weichsel vorschlugen. Nach den großen Überschwemmungen in den Jahren 1854 und 1855 gab letztendlich der preußische König Wilhelm I. die Erlaubnis zur Errichtung der Stadt auf dem neuen Gelände und gewährte einen Zuschuss von 20000 Talern⁶⁴.

Der im Jahre 1830 durch den Magistrat vorgelegte Verlegungsplan sah die Gründung der neuen Stadt in der Vorstadt, zwischen der in den Jahren 1825–1827 gebauten Landstraße Bromberg-Danzig und dem linken Schwarzwasser-Ufer, vor. Dieses Gebiet spielte damals hauptsächlich wirt-

schaftlich eine Rolle, es befanden sich dort Salzspeicher (vor der Brücke über die Schwarzwasser), Scheunen, Gärten, ein Gasthof sowie der katholische und der evangelische Friedhof. Der Bau der Landstraße war jedoch der Grund dafür, dass die Vorstadt zu einer attraktiven Stelle für die Anlage der öffentlichen Gebäude wurde. Noch vor 1830 wurde an der Landstraße das Gebäude des Post- und Telegrafenamtes errichtet, und im Jahre 1830 wurde dort darüber hinaus der Bau des Kreisgerichtes geplant; das Gebäude entstand endgültig 1847–1849 (ausgebaut im Jahre 1903)⁶⁵. Die Stadtverwaltung war sich bewusst, dass die vorhandene Bausubstanz sowie die Eigentumsverhältnisse (das Gebiet hatte 42 Eigentümer) den Verlegungsprozess erschweren können. Deshalb erarbeitete sie im Jahre 1846 einen neuen Entwurf für die Gründung der neuen Stadt auf dem Gebiet des Stadtfeldes, das an das Dorf Przechowo grenzte. Die Hauptstraße der geplanten Gründung sollte die Chaussee Bromberg-Danzig sein⁶⁶. Diese Lokation erwies sich jedoch als zu stark von der bisherigen Siedlung entfernt, und letztendlich wurde der Plan aus dem Jahre 1830 verwirklicht.

In den Jahren 1846–1857 entstand in der Vorstadt, am linken Ufer der Schwarzwasser, ein gut erschlossenes Stadtviertel, das die Neue Stadt genannt wurde. Im Jahre 1857 befanden sich auf ihrem Gebiet 112 Häuser sowie die Gebäude der Staatsverwaltung, das Kreisgericht und das Gefängnis, das Steueramt, Salzmagazine, das Landratsamt, die Kreiskasse, das Kreiskrankenhaus sowie die Post. Im Jahre 1855 wurde ein neuer Pavillon des Krankenhauses für Geistesranke fertiggestellt, der auf dem Gebiet des Gartens des ehemaligen Bernhardiner-Klosters gelegen war⁶⁷. Der Plan der neuen Stadt berücksichtigte die schon vorhandene Bausubstanz. Die nördliche Grenze bildete die Danziger Chaussee, die westliche wurde durch den zur Landstraße von der Schwarzwasser führenden Weg bestimmt. Von der Ost- und Südseite wurde die Stadt durch eine vom Krankenhaus für Geistesranke zum Kreisgericht und zum Kreiskrankenhaus führende Straße abgeschlossen. Im Zentrum der neuen Anlage wurde ein viereckiger Markt vermessene, der 1862 eingeebnet wurde⁶⁸.

Wegen der Schwierigkeiten mit dem Aufkauf der Grundstücke für den Bau neuer Häuser dauerte der Prozess der Auflösung der Stadt in der Gabelung der Weichsel und der Schwarzwasser beinahe 30 Jahre. Im Jahre 1877 zählte die Neue Stadt 3144 Einwohner und in der Alten Stadt wohnten immer noch 2316 Personen⁶⁹. In dieser Zeit befand sich schon die Mehrzahl der amtlichen und öffentlichen Gebäude am linken Ufer der Schwarzwasser. Nur die Stadtverwaltung war immer noch im Rathaus, das in den Jahren 1857–1871 renoviert wurde, in der Alten Stadt tätig. Erst im Jahre 1879 wurde das neue Rathaus am Großen Markt auf dem Grundstück zwischen der Technau- und Taubenstraße erbaut. Ein wichtiger Faktor, der die Auflösung des alten Schwetz beschleunigte, war die Verlegung der Wochen- und Jahrmärkte in die Neue Stadt in den Jahren 1867–1879. Im Jahre 1882 blieben auf dem Gebiet der Alten Stadt lediglich 16 Häuser, in denen ca. 200 Personen wohnten. In den nächsten Jahren wurden in der Neuen Stadt Gebäude der Stadtschule (1861–1863) und des Gymnasiums (1882), eine evangelische Kirche (1891–1894), eine Synagoge (an der Technaustraße, im Jahre 1889), ein neues Gebäude der Post am Kleinen Markt (1889), ein städtisches Schlachthaus (1899), das Stromwerk (1902) und Kreiskrankenhaus (1900–1901) gebaut⁷⁰. Es wurde der Ausbau des Krankenhauses für Geistesranke weitergeführt, in dem im Jahre 1910 911 Patienten waren. Am Anfang des 20. Jahrhunderts entstanden die wichtigsten kommunalen Einrichtungen: eine städtische Wasserleitung im Jahre 1908 und die Kanalisation 1913. Im Jahre 1910 umfasste Schwetz eine Fläche von 1362,7 ha⁷¹. In dieser Zeit begann der Prozess der kommunalen Bewirtschaftung des westlichen Stadtteiles, der westlich der Landstraße Bromberg-Danzig lag. Den bedeutendsten Einfluss auf das urbane Bild dieses Stadtviertels hatten die in den Jahren 1912–1914 gebauten Kasernen für ein Infanterie-Bataillon die Schule (1913–1916) und die geräumigen Parkanlagen⁷². In den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts entstand im nördlichen Stadtviertel die Villensiedlung „Chmielniki“.

In der Zwischenkriegszeit unterlag die Wirtschaftsstruktur der Stadt keinen größeren Veränderungen. Weiterhin dominierten, bis auf die Zuckerfabrik, kleine Betriebe, die einige Personen beschäftigten. Erst die Errichtung der Papierwerke in den Jahren 1962–1967 brachte eine größere Industrialisierung der Stadt und einen dynamischen Anstieg der Bevölkerung. Die Konsequenz der demographischen Entwicklung war der Bau neuer Wohnsiedlungen und der Ausbau der kommunalen Infrastruktur. In der zweiten Hälfte der 60er Jahre entstand die Kościuszko-Siedlung, vor allem für die von außerhalb der Stadt kommenden Arbeiter der Papierwerke, in der 4000 Menschen wohnten. Am Anfang der 70er Jahre wurde der Bau der „Marianka“-Siedlung begonnen, wo im Jahre 1974 schon 3000 Einwohner lebten⁷³. Die Bausubstanz der beiden Siedlungen stellt eine für den sozialistischen Wohnungsbau typische, individueller Eigenschaften entrobene Plattenbauarchitektur dar. Die neueste Etappe der räumlichen Entwicklung der Stadt bildet die in den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts errichtete Wohnsiedlung „Marianki II“, die hauptsächlich aus Mehrfamilienhäusern besteht. Dagegen entwickelt sich der Bau von Einfamilienhäusern auf dem Gebiet des Stadtviertels „800-lecia“. In Folge der Entwicklung des Wohnungsbaus und der Anschließung der vorstädtischen Dörfer wurde die Fläche der Stadt im ersten Jahrzehnt des 21. Jahrhunderts auf 15,96 km² (2011) vergrößert.

ANMERKUNGEN

¹ G. Wilke, *Region Świecia w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do połowy XII w.)*, in: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, B.1–2, hrsg. v. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, S. 1–97.

² W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI wiek)*, Toruń 1996, S. 56–58.

³ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej i nowskiej od schyłku XII w. do 1309 r.*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), Bd. 1, S. 111 f.; K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, „Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, Bd. 18, Poznań 1960, H. 4, S. 209–220; K. Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, Bd. 35, 1970, H. 3–4, S. 146; J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, S. 207 f.

⁴ R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, Posen 1872, S. 135 f.; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich 1309–1466*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), Bd.1, S. 170 ff.; M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego*, in: ebd., Bd. 2, S. 239 f.; E.Choińska, *Osadnictwo wczesno- i późnośredniowieczne w Świeciu nad Wisłą w świetle badań w latach 1959–1960*, in: „Pomerania Antiqua”, vol. 3, 1971, S. 473.

⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, Nr. 9; M. Grzegorz, *Świecie i księstwo świecko-lubieszewskie w świetle dokumentów księcia Grzysława z 11 listopada 1198 r.*, (*Przyczynek do studiów dyplomatyczno-kancelaryjnych i osadniczych*), in: *Świecie i ziemia świecka w 800-lecie istnienia*, hrsg. v. M. Grzegorz, Bydgoszcz 1999, S. 11–32.

⁶ J. Maciejewski, *Nazwy miejscowe ziemi świeckiej i nowskiej*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), S. 63; *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, hrsg. v. H. Górnowicz, Z. Brocki, Gdańsk 1999, S. 205–208.

⁷ Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta, S. Wyszomirski (Monumenta Poloniae Historica Nova Series 13), Kraków 2007, S. 85; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, S. 211; K. Bruski, *Świecie w najdawniejszych źródłach pisanych (1198–1454)*, in: *Świecie. Księga jubileuszu 800-lecia*, hrsg. v. J. Borzyszkowski, Świecie–Gdańsk 1998, S. 20 f.

⁸ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej* (wie Anm. 3), S. 121 ff.; Z. Górski, *Itinerarium Mszczuja II*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, Bd. 8, 1973, S. 64.

⁹ K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Historyczne”, Bd. 31: 1966, H. 3, S. 42; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich* (wie Anm. 4), S. 143 f.; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (wie Anm. 7), S. 504–538.

¹⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (wie Anm. 5), Nr. 676; *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 3, hrsg. v. M. Hein, H. Koeppen, Königsberg–Marburg 1944–1961, Nr 184.

¹¹ K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej* (wie Anm. 3), S. 115 f.; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodniej* (wie Anm. 7), S. 214.

¹² *Preußisches Urkundenbuch* (wie Anm. 10), Nr. 184, S. 131–133; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2012, S. 26 f.

¹³ *De prima fundacione monasterii Olivae*, hrsg. v. Th. Hirsch, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861, S. 717; T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998, S. 186; B. Możejko, B. Śliwiński, *O początkach budowy kanału Raduni w Gdańsku w XIV wieku*, „Zapiski Historyczne”, Bd. 77, 2012, H. 2, S. 114 f.

¹⁴ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch von Schwetz 1374–1454*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 21, 1972, S. 51, 61–62.

¹⁵ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466–1772)*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), S. 230; H. Fuhst, *Die Grund- bzw. Hauseigentümer in der Stadt Schwetz um 1795 und 1804*, „Archiv für Sippenforschung”, Bd. 20, 1943, S. 136–141; M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, S. 614 f.

¹⁶ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie [Diözesan Archiv in Pelplin], Sign. V/6, Bd. 1, „Acta scabinalia Svecensia 1667–1672”, S. 52, 67; ebd., V/6, Bd. 3, S. 252, Kirchenstraße und Kaufmannsstraße wurden 1667 zum ersten Mal erwähnt, Brückenstraße ist erstmals 1757 urkundlich belegt.

¹⁷ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 71; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich* (wie Anm. 4), S. 176 f.

¹⁸ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 52.

¹⁹ Ebd., S. 57.

²⁰ T. Torbus, *Die Konventsburgen* (wie Anm. 13), S. 186.

²¹ M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego* (wie Anm. 4), S. 272 ff.; T. Torbus, *Die Konventsburgen* (wie Anm. 13), S. 643 f.

²² R. Wegner, *Ein Pommersches Herzogthum* (wie Anm. 4), S. 379–380; F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 55–57; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny* (wie Anm. 12), S. 26.

²³ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 49; R. Czaja, *Jahrmärkte im Ordensland Preußen im Mittelalter*, in: *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen*, hrsg. v. B. Jähnig u. G. Michels, Lüneburg 2000, S. 319–328.

²⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku [Staatsarchiv Danzig], Sign. 300, 27/2, S. 94 v, 114v.

²⁵ A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, S. 52, Tab. 6; H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathkreis. Geschichte des Schwetzer Kreises 1456–1873*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 17–19, 1886–1888, S. 146.

²⁶ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 46 f.

²⁷ K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Świecie w Prusach Królewskich – czasy nowożytne*, in: *Świecie* (wie Anm. 7), S. 61 f.; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 146.

²⁸ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 40, 146; F.Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), passim; Archiwum Diecezjalne w Pelplinie [Diözesan Archiv in Pelplin], Sign. V/6, Bd. 1–3, „Acta scabinalia Svecensia”.

²⁹ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 48.

³⁰ Ebd., S. 62 „Anno Domini MCCCCXL cremata est civitas Swecza in vigilia ascensionis Domini” [4. Maj].

³¹ G. Kötz, *Die Verlegung der Stadt Schwetz aus der Weichselniederung auf die Höhen am linken Schwarzwasserufer (1830–1885)*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, Bd. 46, 1907, S. 5 f.

³² J. Wimmer, *Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, in: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, Warszawa 1973, S. 152 f.; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 17–19.

³³ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 15 ff.

³⁴ S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, S. 519, 536, 575, 595, 633; K. Bruski, *Świecie w najdawniejszych źródłach* (wie Anm. 7), S. 33 f.

³⁵ R. Czaja, *Die Rolle der Kleinstädte im ständischen Leben des Ordenslandes Preußen*, in: *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur,- Landes- und Stadtgeschichte. Peter Johaneek zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. W. Ehbrecht u. a., Köln–Weimar–Wien 2002, S. 400–407.

³⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1966, S. 600–604, 668–672.

³⁷ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (wie Anm. 15), S. 209; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 38.

³⁸ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, S. 108; S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (wie Anm. 15), S. 236 i 237 (Tab. 9).

³⁹ M. Bär, *Westpreussen* (wie Anm. 15), S. 614 f.; S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (wie Anm. 15), S. 273; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 79.

⁴⁰ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 141; M. Bär, *Westpreussen* (wie Anm. 15), S. 613–614.

⁴¹ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVIII w.*, Gdańsk 1966, S. 202–203.

⁴² K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej* (wie Anm. 3), S. 117 f.; J. Maciejewski, *Kościół i duchowieństwo w Świeciu nad Wisłą do początku XIV w.*, w: *Świecie i ziemia świecka* (wie Anm. 5), S. 63–71; P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974, S. 61.

⁴³ M. Arsyński, *Sztuka regionu świeckiego* (wie Anm. 4), S. 259 ff.; B. Zobolewiczowa, *Gotycka architektura kościoła farnego p.w. św. Stanisława w Świeciu*, in: *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966, S. 33.

⁴⁴ F. Benninghoven, *Das Stadtbuch* (wie Anm. 14), S. 23.

⁴⁵ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 149.

⁴⁶ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (wie Anm. 15), S. 255; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 149 f.; H. Rasmus, *Schwetz (Świecie n. W.) an der Weichsel. Stadt und Kres. Natur – Geschichte – Wirtschaft – Kultur*, Münster 2001, S. 209 f.

⁴⁷ G. Kötz, *Die Verlegung der Stadt* (wie Anm. 31), s. die Karte im Anhang; H. Rasmus, *Schwetz* (wie Anm. 46), S. 218.

⁴⁸ K. Wajda, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „Studia Pelplińskie, Bd. 18, 1987, S. 101; H. E. Wyczawski, *Świecie*, in: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, hrsg. v. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, S. 365.

⁴⁹ H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 142; *Lustracja województwa pomorskiego* (wie Anm. 38), S. 164.

⁵⁰ M. Bär, *Westpreußen* (wie Anm. 15), Bd. 1, Leipzig 1909, S. 98; S. Cackowski, *Początki rządów pruskich (1772–1815)*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), Bd. 1, S. 263 ff.; A. Groth, *Świecie n/ Wisłą w 1778 r.*, in: *Primum vivere deinde philosophari: o ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej*, hrsg. v. M. Białokur, Toruń 2009, S. 515.

⁵¹ J. Muszyńska-Zygmańska, *Wielkopolska w powstaniu kościuszkowskim*, Poznań 1947, S. 91.

⁵² K. Wajda, *Świecie i powiat świecki w czasach zaboru pruskiego (1815–1919)*, in: *Dzieje Świecia* (wie Anm. 1), S. 284 ff.

⁵³ S. Cackowski, *Początki rządów pruskich* (wie Anm. 50), S. 270 f; A. Groth, *Małe miasta* (wie Anm. 25), S. 37, 52.

⁵⁴ S. Cackowski, M. Grzegorz, *W czasach Rzeczypospolitej* (wie Anm. 15), S. 233, Tab. 6; H. Maercker, *Eine polnische Starostei* (wie Anm. 25), S. 146.

⁵⁵ K. Wajda, *Świecie* (wie Anm. 52), S. 294, Tab. 3.

⁵⁶ M. Wojciechowski, *W okresie II Rzeczypospolitej (1920–1939)*, in: *Dzieje Świecie* (wie Anm. 1), Bd. 2, S. 6; T. Gembicki, W. Kuberski, *Rozwój gospodarczy w latach 1945–1975*, in: ebd., S. 134; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, Warszawa 2012, Tab. 26.

⁵⁷ H. Fuhst, *Die Grund- bzw. Huseigentümer* (wie Anm. 15), S. 136–141; vgl. auch A. Groth, *Małe miasta* (wie Anm. 25), S. 146.

⁵⁸ K. Wajda, *Świecie* (wie Anm. 52), S. 291.

⁵⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [Staatsarchiv Bromberg], Akta miasta Świecia, Sign. 199/24–26; H. Rasmus, *Schwetz (Świecie n. W.)* (wie Anm. 46), S. 79.

⁶⁰ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign., 1. HA, 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 1, S. 8–9.

⁶¹ K.Wajda, *Świecie* (wie Anm. 52), S. 291, 312.

⁶² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. 1.HA. 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 1, S. 9, 41v.

⁶³ G. Kötz, *Verlegung der Stadt* (wie Anm. 31), S. 8–9.

⁶⁴ Ebd., S. 15.

⁶⁵ H. Rasmus, *Schwetz* (wie Anm. 46), S. 272; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. 1. HA, 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 1, S. 9.

⁶⁶ Ebd., S. 155.

⁶⁷ H. Grunau, *Die ersten 40 Jahre der Westpreußischen Provinzial-Irren-Anstalt zu Schwetz*, Danzig 1897, S. 2; H. Rasmus, *Schwetz* (wie Anm. 46), S. 77.

⁶⁸ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Sign. 1. HA, 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 1, S. 228; G. Kötz, *Verlegung der Stadt* (wie Anm. 31), S. 23.

⁶⁹ G. Gerlich, *Statistische Beschreibung des Schwetzer Kreises*, Schwetz 1878, S. 65.

⁷⁰ G. Kötz, *Geschichte der Stadt Schwetz seit der preußischen Besitzergreifung (1772)*, Marienwerder 1904, S. 12, 21, 24, 33, 41; H. Rasmus, *Schwetz* (wie Anm. 46), S. 218, 222, 272; E. Schröder, *Die evangelische Kirche in Schwetz: Gemeinschaftswerk von Gemeinde, König und Gustav-Adolf-Verein*, „Wstpreussen-Jahrbuch”, Bd. 46, 1996, S. 82–84; Z. Karpus, *Żydzi w Świeciu i powiecie w okresie międzywojennym*, in: *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, hrsg. v. Z. H. Nowak, Toruń 1992, S. 113.

⁷¹ K. Wajda, *Świecie i powiat* (wie Anm. 52), S. 285; K. Halicki, *Szkice z dziejów Świecia*, Bydgoszcz 2012, S. 175.

⁷² H. Rasmus, *Schwetz* (wie Anm. 46), S. 275; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [Staatsarchiv Bromberg], Akta m. Świecia, Sign. 199/16–18.

⁷³ T. Gembicki, W. Kuberski, *Rozwój gospodarczy* (wie Anm. 56), S. 164 f.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA ŚWIECIA (WYBÓR)

BIBLIOGRAPHIE ZUR GESCHICHTE DER STADT SCHWETZ (AUSWAHL)

1. BIBLIOGRAFIE BIBLIOGRAPHIEN

Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku, opr. (be-
arb. v.) H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, w: (in): „Zapiski Historyczne”, od t. 24
t., (seit dem Bd. 24.) 1958–.
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4,
Königsberg, Aalen, Bonn, Marburg 1933–1978.
Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußens, od (seit dem) 1994, bearb. v. E. Janus,
U. Zaborska, Marburg 1998–.

2. CZASOPISMA ZEITSCHRIFTEN

Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der
Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V. Nr. 1, 1967–.
Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 1–47, 1878–
–1939.
Zapiski Historyczne – do 1955 pod nazwą (bis 1955 unter dem Titel) Zapiski Towarzystwa Na-
ukowego w Toruniu, t. 1 (1908)–.
Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, Bd. 1–69, 1876–
–1933.
Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, Bd. 1–76, 1880–1941.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE QUELLENWERKE

Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, hrsg. v. M. Toep-
pen, Bd. 1–5, Leipzig 1877–1886.
F. Benninghoven, *Das Stadtbuch von Schwetz 1374–1454*, „Zeitschrift für Ostforschung”,
Bd. 21, 1972, s. 42–69.
Lustracja województwa pomorskiego z 1565 r., wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
Lustracja województw Prus Królewskich 1765, t. 1: *Województwo pomorskie*, cz. 3: *Powiaty
świecki, tucholski i człuchowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2005.
Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w 1664 r., wyd.
J. Paczkowski, Toruń 1938.
Pommerellisches Urkundenbuch, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen,
K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. v. T.Hirsch, M.Toeppen, E.Strehlke, Bd. 1–5, Leipzig 1861–
–1874.
Świecie. Księga jubileuszu 800-lecia, wyd. J. Borzyszkowski, Świecie–Gdańsk 1998.

4. OGÓLNE OPRACOWANIA HISTORII MIASTA STÄDTISCHE GESAMTGESCHICHTE

M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 1–2, Leipzig 1909.
K. Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, „Zapiski Histo-
ryczne”, t. 35, 1970, z. 3–4, s. 137–158.
Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, t. 1–2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–
–Toruń 1979–1980.
A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009.
M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Byd-
goszcz 2012.
K. Halicki, *Szkice z dziejów Świecia*, Bydgoszcz 2012.
K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Histo-
ryczne”, t. 31, 1966, z. 3, s. 7–62.
G. Kötzt, *Geschichte der Stadt Schwetz seit der preußischen Besitzergreifung (1772)*, Marien-
werder 1904.
Krajobrazy ziemi świeckiej, pod red. J. Pająkowskiego, Świecie 2001.
K. Lewicki, St. Reniewski, *Wojsko Polskie w Świeciu zarys historii*, Świecie 1998.
H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathkreis. Geschichte des
Schwetzter Kreises 1456–1873*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”,
Bd. 17–19: 1886–1888, s. 1–597.
J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993.
H. Rasmus, *Schwetz (Świecie n. W.) an der Weichsel. Stadt und Kreis. Natur – Geschichte
– Wirtschaft – Kultur*, Münster 2001.
E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk
1962.
K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, „Prace Komisji Historycznej PTPN”,
t. 18, Poznań 1960, z. 4, s. 209–220.
B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka
w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003.
B. Śliwiński, *Kasztelanowie Świecia nad Wisłą w 1309 r. Z badań nad urzędnikami Pomorza
Gdańskiego*, „Rocznik Gdański”, t. 47, 1987, z. 1, s. 35–47.
Świecie i ziemia świecka. W 800-lecie istnienia, pod red. M. Grzegorza, Bydgoszcz 1999.
Świecie na starej pocztówce, opr. I. Figurski, Świecie 1998.
R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, Posen 1872.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA BAUGESCHICHTE UND STADTRAUM

E. Choińska, *Osadnictwo wczesno- i późnośredniowieczne w Świeciu nad Wisłą w świetle ba-
dań w latach 1959–1960*, „Pomerania Antiqua”, t. 3, 1971, s. 385–478.
K. Fuhrmann, *Gründung und Grundriss der Stadt des Deutschen Ritterordens in Preussen*,
Berlin 1932.
H. Fuhst, *Die Grund- bzw. Hauseigentümer in der Stadt Schwetz um 1795 und 1804*, „Archiv
für Sippenforschung”, Bd. 20, 1943, s. 136–141.
H. Grunau, *Die ersten 40 Jahre der Westpreußischen Provinzial-Irren-Anstalt zu Schwetz*, Dan-
zig 1897.
K. Halicki, *100 lat wodociągów w Świeciu 1908–2008*, Świecie 2008.
G. Kötzt, *Die Verlegung der Stadt Schwetz aus der Weichselniederung auf die Höhen am lin-
ken Schwarzwasserufer (1830–1885)*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regie-
rungsbezirk Marienwerder”, Bd. 46, 1908, s. 1–96.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE

W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI
wiek)*, Toruń 1996.
G. Gerlich, *Statistische Beschreibung des Schwetzer Kreises*, Schwetz 1878.
St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa po-
morskiego w XVI i XVIII w.*, Gdańsk 1966.
M. Golon, *Gmina wyznaniowa żydowska w Świeciu nad Wisłą w latach 1920–1939*, w: *Gminy
wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–
–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 173–202.
A. Groth, *Świecie n/ Wisłą w 1778 r.*, w: *Primum vivere deinde philosophari: o ludziach czynu
w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej*, pod red. M. Białokura, Toruń 2009, s. 510–520.
E. Jacobson, *Topographisch-statistisches Handbuch für die Regierungsbezirk Marienwerder*,
Danzig 1968.
K. Halicki, *Wybory do Rady Miejskiej w Świeciu w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Histo-
ria i polityka*, T. 4, Toruń, 2006, s. 11–61.
Z. Karpus, *Żydzi w Świeciu i powiecie w okresie międzywojennym*, w: *Emancypacja – asymi-
lacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. Z. H. Nowaka, To-
ruń 1992, s. 109–121.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW KUNST, KULTUR- UND KIRCHENGESCHICHTE

M. Arszyński, *Sztuka regionu świeckiego*, w: *Dzieje Świecia ...*, t. 2, s. 237–305.
A. Chęć, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie zamku krzyżackiego w Świeciu*,
w: *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, Toruń, 2007, s. 500–502.
J. Heise, *Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Pomerellen, Bd. 1, Danzig
1884–1887.
K. Kantak, *Fara i biblioteka fama w Świeciu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”,
t. 4: 1918.
Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskie-
go, M. Korneckiego, z. 15: *Powiat świecki*, opr. T. Chrzanowski, T. Żurkowska, Warsza-
wa 1970.
P. Krzyżanowski, *Zamek krzyżacki w Świeciu nad Wisłą*, Bydgoszcz 2006.
Z. Mrożek, *Z dziejów drukarstwa i czasopiśmiennictwa Świecia nad Wisłą*, „Zeszyty Naukowe
Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy: Studia Bibliologiczne”, z. 2/3, 1908/1981,
s. 45–68.
E. Schröder, *Die evangelische Kirche in Schwetz: Gemeinschaftswerk von Gemeinde, König
und Gustav-Adolf-Verein*, „Wstpreussen-Jahrbuch, Bd. 46, 1996, s. 81–86.
T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998.
K. Wajda, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „Studia Pelplińskie”,
t. XVIII: 1987, s. 95–110.
H. E. Wyczawski, *Świecie*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*,
red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 365–367.
B. Zoboiewiczowa, *Gotycka architektura kościoła farnego p.w. św. Stanisława w Świeciu*, w: *Ko-
munikaty na sesję naukową poświęconą dzieciom sztuki Pomorza*, Toruń 1966.

8. KARTOGRAFIA KARTOGRAPHIE

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröf-
fentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
E. Keyser, *Vereichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Histori-
schen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
*Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer
Katalog*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
Die Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb.
v. W. Klaus (Kartographische Bestandverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek 3),
Berlin 1976.
Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670–1919, bearb. v. W. Bliss
(Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 19), Köln–Wien 1982.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Świecie. Plan katastralny 1865–1942.

Skala: 1:2500.

Opracowany na podstawie wielobarwnych map katastralnych z lat 1865–1883 w skali 1:2500 oraz mapa katastralnej z 1942 r. w skali 1:1000. Rysunek, papier.

Opracowanie historyczne: Roman Czaja, opracowanie i wykonanie kartograficzne: Dariusz Chwiałkowski, Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Noryśkiewicz, Agnieszka Pilarska.

Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej przy Starostwie w Świeciu.

2. Świecie. Rozwój przestrzenny miasta XII–XX w.

Skala: 1:5000, 1:50 000.

Opracowanie historyczne: Roman Czaja, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

3. Świecie. Okolice miasta, 1796–1802.

Skala: 1:50 000.

Rysunek wielobarwny, papier.

Fragment z: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802.*

Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 8 N° 9798.

4. Świecie. Okolice miasta, 1898–1904.

Skala: 1:25 000.

Meßtischblatt.

Gabinet Map Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, sygn.: X/375/3 – Wabcz (Landesaufnahme 1904), IV/10245 – Sartowitz (Landesaufnahme 1898), IV/10249 – Schwetz (Landesaufnahme 1905), IV/10979 – Culm (Landesaufnahme 1906).

5. Świecie. Miasto i okolice, 1737.

Skala: 1:5000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 94 × 46 cm.

Autor: Christian Platz, kopia Zimmermann 1806.

Tytuł: bez tytułu.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA., F 2105.

Niepublikowany.

6. Świecie. Plan Starego Miasta z 1810 r.

Skala: 1:2300.

Rysunek czarnobiał, papier, wymiary: 52 cm × 34 cm.

Autor: von Pippow, autor kopii Madert.

Tytuł: *Handzeichnung von der Altstadt Schwetz.*

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. I. HA., Rep. 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 2, Bl./k. 172.

Reprodukcja: R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, T. 2, Posen 1872, s. 130.

7. Świecie. Plan Starego Miasta z 1830 r.

Skala: 1:2200.

Rysunek czarnobiał, druk, papier, wymiary 44,8 × 25,6 cm.

Autor: Westphal.

Tytuł: *Situations-Plan der Stadt Schwetz*, w: G. Kötz, *Die Verlegung der Stadt Schwetz aus der Weichselniederung*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder“, Bd. 46: 1908.

Reprodukcja: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t.1, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1979.

8. Świecie. Miasto i jego przedmieścia z około 1820 r.

Skala: 1:5000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 37 × 31 cm.

Autor: Reimer, kopia Maercker z ok. 1825 r.

Tytuł: *Schwetz mit seiner Umgebung, aufgenommen von Reimer copirt durch Maercker.*

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, XI. HA., sygn. F 5111.

Niepublikowany.

9a.b. Świecie. Miasto i okolice z ok. 1850 r.

Skala: 1:15000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 43,5 × 50,5 cm.

Autor: nieznany, kopia Tröter z ok. 1850 r.

Tytuł: *Situationsplan von der Gegend bei Schwetz.*

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA., F 52635.

Niepublikowany.

10. Świecie. Widok zamku od południa z 1656 r.

Miedzioryt, papier, wymiary 30,2 × 24,4 cm.

Autor: F. de Lapointe według rysunku E. Dahlberga z 1656 r.

Tytuł: *Ichnographia castri Schwetz in Pomerellia ab exercitu RM Sueciae d. 4. Octobri 1655 occupat*, w: S. Pufendorf, *Der rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem*, Nürnberg 1696.

Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, sygn. M-1363.

Reprodukcje:

R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, T. 2, Posen 1872, s. 125; *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 271; *Świecie. Księga jubileuszu 800-lecia*, wyd. J. Borzyszkowski, Świecie–Gdańsk 1998, s. 64.

11. Świecie, plan ruin zamku i widok wieży zamkowej od strony południowej z około 1795 r.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 52 × 41 cm.

Autor: F. W. Hoffmann.

Tytuł: *Situationsplan von der Schloßruine zu Schwetz, Ansicht der südlichen Seite des Schloßthurmes zu Schwetz.*

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA., F 1666.

Niepublikowany.

12. Widok miasta od strony zachodniej, początek XIX w.

Litografia, papier, wymiary 19,6 × 11,7 cm.

Autor: rysunek A. Wegner, druk: Lithographische-Anstalt von Leopold Kraatz, Berlin R.Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, Posen 1872, s. 1.

13. Świecie. Plan miasta z 1918 r.

Skala: 1:5000.

Druk „Straubedruck” Berlin, papier, wymiary 56,2 × 44,4.

Autor: nieznany.

Tytuł: *Stadtplan von Schwetz an der Weichsel*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, zbiór kartograficzny nr 169.

Niepublikowany.

14. Świecie. Ortofotomapa 2010

Skala: 1:10 000. Piksel 50 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

15. Świecie. Mapa topograficzna 1992.

Skala: 1:10 000.

Arkusze: N-34-85-D-d-1, N-34-85-D-d-2

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

16. Świecie. Zdjęcia lotnicze 2012.

Autor: Daniel Pach.

a. Widok na kościół Najświętszej Marii Panny i Stare Miasto

b. Widok na dawny zamek krzyżacki, w tle panorama Nowego Miasta

c. Panorama Nowego Miasta od strony zachodniej.

d. Widok na rynek i ratusz.

e. Widok na dawny kościół i klasztor barnardynów.

f. Widok na dawny kościół ewangelicki, obecnie kościół katolicki pod wezwaniem św. Andrzeja Boboli

17. Świecie. Zdjęcia lotnicze 2012.

Piksel 10 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

a. Część północna miasta Świecia.

b. Część południowa miasta Świecia.

BESCHREIBUNG DER KARTEN UND ANSICHTEN

1. Schwetz. Katasterkarte 1865–1942.

Maßstab 1:2500.
Bearbeitet aufgrund der vielfarbigem Gemarkungskarten aus den Jahren 1865–1883 im Maßstab 1:2500 und der Katasterkarte aus dem Jahre 1942 im Maßstab 1:1000.
Handzeichnung, Papier.
Historische Bearbeitung von Roman Czaja, kartographische Bearbeitung und Ausfertigung von Dariusz Chwiałkowski, Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Noryskiewicz, Agnieszka Pilarska.
Arbeitsstelle für geodätische und kartographische Dokumentation an der Sta-rostei in Schwetz.
2. Schwetz. Wachstumsphasen der Stadt, 12.–20. Jh.

Mastab: 1:5000, 1:50 000.
Historische Bearbeitung von Roman Czaja, kartographische Bearbeitung von Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska.
3. Schwetz. Stadtumgebung, 1796–1802.

Maßstab: 1:50 000.
Farbige Handzeichnung, Papier.
Ein Fragment der Karte: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherm von Schretter. In den Jahren von 1796–1802.*
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Sign. N 8 N° 9798.
4. Schwetz. Umlandkarte 1898–1904.

Maßstab 1:25 000, Meßtischblatt.
Kartenkabinett der Fakultät der Geowissenschaften der Nicolaus Coperni-cus Universität, Sign.: X/375/3 – Wabcz (Landesaufnahme 1904), IV/10245 – Sartowitz (Landesaufnahme 1898), IV/10249 – Schwetz (Landesaufnahme 1905), IV/10979 – Culm (Landesaufnahme 1906).
5. Schwetz. Stadt und Umland, 1737.

Maßstab: 1:5000.
Farbige Handzeichnung, Papier, Größe 94 × 46 cm.
Autor: Christian Platz, Kopie Zimmermann 1806.
Ohne Titel.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. XI. HA., F 2105.
Bisher nicht veröffentlicht.
6. Schwetz. Karte der Altstadt, 1810.

Maßstab: 1:2300.
Schwarzweiß Handzeichnung, Papier, Größe: 52 cm × 34 cm.
Autor: von Pippow, Verfasser der Kopie Madert.
Titel: *Handzeichnung von der Altstadt Schwetz.*
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. I. HA., Rep. 77, Tit. 2335, Nr. 2, Bd. 2, Bl./k. 172.
Reproduktion: R.Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, T. 2, Posen 1872, S. 130.
7. Świecie. Karte der Altstadt, 1830.

Maßstab: 1:2200.
Schwarzweiß Handzeichnung, Papier, Druck, Größe: 44,8 × 25,6 cm.
Autor: Westphal.
Titel: *Situations-Plan der Stadt Schwetz*, in: G.Kötz, *Die Verlegung der Stadt Schwetz aus der Weichselniederung*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder“, Bd. 46, 1908.
Reproduktion: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, S. 285.
8. Schwetz. Die Stadt und ihre Vorstädte um 1820.

Maßstab: 1:5000.
Farbige Handzeichnung, Papier, Größe 37 × 31 cm.
Autor: Reimer, Kopie von Maercker um 1825.
Titel: *Schwetz mit seiner Umgebung, aufgenommen von Reimer copirt durch Maercker.*
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. XI. HA., F 5111.
Bisher nicht veröffentlicht.
- 9a.b. Schwetz. Stadt und ihre Gegend um 1850.

Maßstab: 1:15 000.
Farbige Handzeichnung, Papier, Größe 43,5 × 50,5 cm.
Autor: unbekannt, Kopie von Tröter um 1850.
Titel: *Situationsplan von der Gegend bei Schwetz.*
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. XI. HA., F 52635.
10. Schwetz. Ansicht des Schlosses von Süden von 1656.

Kupferstich, Papier, Größe 30,2 × 24,4 cm.
Autor: F. de Lapointe nach der Zeichnung von E. Dahlberg von 1656.
Titel: *Ichnographia castrı Schwetz in Pomerellia ab exercitu RM Sueciae d. 4. Octobri 1655 occupat*, in: S. Pufendorf, *Der rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem*, Nürnberg 1696.
Bibliothek der Nicolaus – Copernicus – Universität, Sign. M-1363.
Reproduktion:
R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthu-rei*, T. 2, Posen 1872, S. 125; *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, Bd. 2, hrsg. v. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, S. 271; *Świecie. Księga jubileuszu 800-lecia*, wyd. J. Borzyszkowski, Świecie–Gdańsk 1998, S. 64.
11. Schwetz. Siutationsplan von der Schlossruine und Ansicht des Schlossturmes von Süden um 1795.

Vielfarbige Handzeichnung, Papier, Größe 52 × 41 cm.
Autor: F. W. Hoffmann.
Titel: *Situationsplan von der Schloßruine zu Schwetz, Ansicht der südlichen Seite des Schloßthurmes zu Schwetz.*
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. XI. HA., F 1666.
Bisher nicht veröffentlicht.
12. Schwetz. Stadtansicht von Südwesten, Anfang des 19. Jhs.

Lithografie, Papier, Größe 19,6 × 11,7 cm.
Autor: Zeichnung A. Wegner, Druck: Lithographische-Anstalt von Leopold Kraatz, Berlin.
R. Wegner, *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomthurei*, Posen 1872, S. 1.
13. Schwetz. Stadtplan von 1918.

Maßstab: 1:5000.
Druck „Straubedruck“ Berlin, Papier, Größe 56,2 × 44,4 cm.
Autor: unbekannt.
Titel: *Stadtplan von Schwetz an der Weichsel.*
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [Staatsarchiv Bromberg], zbiór kartogra-ficzny [kartographische Sammlung], Nr. 169.
Bisher nicht veröffentlicht.
14. Schwetz. Orthofoto 2010.

Maßstab: 1:10 000. Pixel 50 cm.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej [Zentralstelle für geodätische i kartographische Dokumentation Warschau].
15. Schwetz. Topographische Karte 1992.

Maßstab: 1:10 000.
Blätter: N-34-85-D-d-1, N-34-85-D-d-2
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej [Zentralstelle für geodätische i kartographische Dokumentation Warschau].
16. Schwetz. Luftaufnahmen 2012.

Autor: Daniel Pach.
g. Ansicht der Kirche der Heiligen Jungfrau Maria und der Altstadt.
h. Ansicht der Ruinen der Deutschordensburg, im Hintergrund das Panorama der Neustadt.
i. Panorama über die Neustadt von Westen.
j. Ansicht des Marktes und des Rathauses.
k. Ansicht der Kirche und der Gebäude des ehemaligen Bernhardiner-Klosters.
l. Ansicht der ehemaligen evangelischen Kirche, heute die katholische Kirche des Hl. Andreas Bobola.
17. Schwetz. Luftaufnahmen 2012.

Pixel 10 cm.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej [Zentralstelle für geodätische i kartographische Dokumentation Warschau].
a. Der nördliche Teil der Stadt Schwetz.
b. Der südliche Teil der Stadt Schwetz.

